

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Υιοδετημένα και «αναδρεπτά» παιδιά.
Ο νομικός δεσμός και η πρακτική του εφαρμογή
στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης*

Η προσπάθεια περιγραφής του ευρύτερου νομικού πλαισίου της οικογένειας στη βενετική Κρήτη αποτελεί ένα θέμα συγκροτούμενο από περισσότερες παραμέτρους. Για το σχηματισμό μίας πιο ολοκληρωμένης εικόνας σκόπιμο κρίθηκε να μελετηθούν δεσμοί, οι οποίοι βρίσκονται στην περιφέρεια της οικογενειακής μικροϊστορίας, σχετίζονται όμως άμεσα με την κοινωνική υπόσταση και τη συνέχειά της. Σε μια τέτοια έρευνα πρέπει φυσικά ανάμεσα στα άλλα να ληφθεί υπόψη το μεταβαλλόμενο ιστορικό σκηνικό και οι συνεπακόλουδες νομικές και διοικητικές εξελίξεις, οι οποίες επιβάλλουν τους δικούς τους ρυθμούς στην κάθε εποχή, ανατρέποντας πολλούς από τους προϋφιστάμενους δεσμούς ή επηρεάζοντας ποιοτικά και ποσοτικά την εφαρμογή τους.

Με βάση λοιπόν τα παρεχόμενα από τις πηγές δεδομένα διαπιστώ-

* Πυρήνα αυτής της μελέτης αποτέλεσε σχετική ανακοίνωση στο Ι΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006).

δηκε ότι στον πυρήνα της κρητικής οικογένειας της βενετοκρατίας έρχεται να προστεθεί ένας περιμετρικός κύκλος ατόμων ετερόκλητης προέλευσης και με διαφοροποιούμενη σε κάθε περίπτωση σύνδεση με την οικογένεια αναφοράς¹. Ο κύκλος αυτός συγκροτείται από αναδρεπτά παιδιά και ψυχοπαίδια², υπηρέτες και δούλους, μαθητευόμενους και βιλλάνους. Η ύπαρξη των ατόμων αυτών, ο αριθμός τους, αλλά και η οριοθέτηση του ρόλου τους, εξαρτάται κάθε φορά από την κοινωνική υπόσταση και την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας, ενώ φαίνεται να διαφοροποιείται ανάλογα με τα κοινωνικά πρότυπα της κάθε εποχής και να ρυθμίζεται από ποικίλους εθιμικούς κανόνες.

Βέβαια πριν την αναφορά στις εξεταζόμενες ομάδες των αναδρεπτών και των ψυχοπαιδιών, οι οποίες εξαιτίας ακριβώς του άτυπου χαρακτήρα τους, άπτονται μόνο έμμεσα της δικαιοσύνης πραγματικότητας, απαραίτητη είναι η ανάλυση ενός καθαρά νομικού δεσμού, ο οποίος βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τα παραπάνω, αυτού της υιοδεσίας.

1. ΥΙΟΘΕΣΙΑ

Η υιοδεσία συνιστά τη με τεχνητό τρόπο δημιουργία κατιόντων. Ο

1. Για τη συγκρότηση της οικογένειας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. ενδεικτ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79· της ίδιας, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227· Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 53-65· Γ. Κολοβός, «Ιεραρχία και Κυριαρχία : Αναπαραστάσεις της οικογένειας και του φύλου στην κρητική λογοτεχνία», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 265-267· Β. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16ου αιώνα», *Αμάλθεια* 35 (2004), 49-72· Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16ος-17ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142· Ι. Χατζάκης, «“Φυσικά τέκνα” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχαιολογικές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219· του ίδιου, «Η πατρική εξουσία στο δικαιοσύνη περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός δεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 143-209.

2. Γενικότερα για τα ψυχοπαίδια και τη θέση τους στο μεταβυζαντινό κόσμο βλ. σχετ. Π. Ζέπος, «“Ψυχάριον”, “Ψυχικά”, “Ψυχοπαίδι”», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 10 (1980-1981), 17-27· Κατερίνα Ζαρίδη, «Η παρουσία της ψυχοκόρης και της υπηρέτριας σε νοταριακά έγγραφα του 16ου αιώνα στην Κέρκυρα. Μια πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 2002, σσ. 255-267. Πρβλ. επίσης Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μεταβιβάσεις ακινήτου περιουσίας αναδόχων δια “βαπτιστικών” συμβολαίων στην Μύκονο (17ος-18ος αι.)», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), 225-247.

δεσμός εντοπίζεται ήδη από τα αρχαία χρόνια, ενώ με το ρωμαϊκό δίκαιο οριοδεύεται και καθορίζονται με ακρίβεια ο τύπος, οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματά του. Τη βυζαντινή περίοδο τα προϋφιστάμενα πλαίσια τροποποιούνται και γίνεται προσπάθεια να περιοριστούν οι περιπτώσεις καταστρατήγησής του, ενώ αντίστοιχες εξελίξεις παρατηρούνται και στα κατά τόπους δικαιοσύνη συστήματα της μεσαιωνικής Δύσης.

Στο βενετικό δίκαιο η υιοθεσία αποτελούσε μία όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και οι ελλείψεις στο αντίστοιχο νομοθετικό πλαίσιο είναι σημαντικές. Παρ' όλες δηλαδή τις πληροφορίες από παλαιότερους νόμους για έγγραφα «υϊκής υποταγής»³, οι σχετικές αναφορές στα βενετικά *Statuta* είναι ελάχιστες, όπως εξίσου λίγες είναι οι έμμεσες πληροφορίες από παράπλευρες νομικές πηγές. Δύο δικαστικές αποφάσεις από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα (1453 και 1475 αντίστοιχα), αναφέρουν την καταδίκη δύο πατέρων για το βιασμό των δετών τους κορών, ενώ είναι ευρύτερα γνωστή η επίσημη υιοθεσία από τη Γαληνοτάτη τόσο της Caterina Cornaro βασίλισσας της Κύπρου, όσο και της Bianca Capello, Μεγάλης Δούκισσας της Τοσκάνης⁴.

Η στάση της Βενετίας απέναντι στην υιοθεσία επηρέασε, όπως ήταν αναμενόμενο και τις αποικίες της. Στην Κρήτη οι μαρτυρούμενες περιπτώσεις υιοθεσίας είναι αρκετά περιορισμένες. Χαρακτηριστικότερο σχετικά παράδειγμα αποτελούν οι υιοθεσίες των έκδετων παιδιών⁵. Οι

3. Βλ. σχετ. Iohannes Cornelius, *Statuta Veneta*, Venetiis 1709 (στο εξής *Statuta Veneta*), liber 6, cap. IX. Πρβλ. επίσης M. Ferro, *Dizionario del diritto commune e veneto dell' avvocato*, Venezia 1845 (στο εξής Ferro, *Dizionario*), λήμμα «adozione» (τ. I, σσ. 45-48) και λήμμα «figliulo» (τ. I, σσ. 745-750)· Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889 (αναστ. ανατ. Αθήνα 2002), σσ. 37-38.

4. Βλ. σχετ. Ferro, *Dizionario*, λήμμα «adozione» (τ. I, σ. 48).

5. Για τα έκδετα παιδιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. σχετ. Μαλτέζου, Το παιδί κτλ., 220-221· Αναστασία Παπαδία – Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 116· Chryssa Maltezu, «Contribution à l' étude de la société gréco-vénitienne : le cas des enfants trouvés», *Πολύπλευρος νους*, *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag*, Λειψία 2000, σσ. 193-199· Χατζάκης, Φυσικά τέκνα κτλ., 201. Για το φαινόμενο στην ίδια την Βενετία και τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο πρβλ. ενδεικτ. Gabriella Airaldi, «... bastardos, spurios, manzeres, naturales, incestuosos ...», *Studi e Documenti su Genova e l' Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355· C. Povolo, «Infanzia abbandonata nel Veneto nei primi secoli dell' età moderna. Primi risultati e riflessioni intorno ad un tema di storia sociale», *La demografia storica delle città italiane* 10 (1982), 643-651· G. Grivaud, «Un aspect de la politique vénitienne à Chypre : les enfants trouvés», *Centre d' Études Chypriotes, Cahier* 8 (1987), 31-34· C. Povolo, «Dal versante dell' illegittimità. Per una ricerca sulla storia della famiglia : infanticidio ed esposizione d' infante nel Veneto nell' età moderna», *La Leopoldina* 9 (1989), 89-163· J. Boswell,

σχετικές πληροφορίες εντοπίζονται στο σύνολο τους σε μια σειρά εγγράφων του 14^{ου} αιώνα, από το Αρχείο του *Duca di Candia (Bandi)*⁶. Η προβλεπόμενη διαδικασία προβάλλει αρκετά απλή. Οι ενδιαφερόμενοι όφειλαν να δηλώσουν την εύρεση του παιδιού στην Αυθεντία και τη βούλησή τους να το υιοδετήσουν. Ακολουθούσε προκήρυξη του δημόσιου κήρυκα, με την οποία γνωστοποιούσε το γεγονός και καλούσε όσους είχαν νόμιμο δικαίωμα πάνω στο έκθετο να αποδείξουν μέσα σε αποκλειστική προθεσμία ενός μηνός, ότι το παιδί ήταν δικό τους ή είχε γεννηθεί από κάποια σκλάβα ή δουλοπάροικό τους. Σε αντίθετη περίπτωση με την παρέλευση της προθεσμίας το παιδί θεωρείτο ελεύθερο και μπορούσε να υιοδετηθεί από τον ενδιαφερόμενο. Τα σχετικά έγγραφα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁷, αφού παρέχονται πληροφορίες σχετικά με τις συνήθειες τοποθεσίας έκθεσης, την ηλικία του παιδιού, την οικογενειακή και επαγγελματική κατάσταση των υποψηφίων γονέων και τα κίνητρά τους. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για νεογέννητα παιδιά, εγκαταλελειμμένα στην είσοδο κάποιας εκκλησίας, τα οποία διασώζουν οι ευρέτες αποβλέποντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις στην υιοθεσία τους. Όμως οι προκηρύξεις αυτές, παρά τον αναλυτικό τους χαρακτήρα, αφήνουν στην πραγματικότητα ένα σοβαρό κενό, αφού δεν γίνεται καμία αναφορά στον επιβαλλόμενο τύπο μίας τέτοιας υιοθεσίας. Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα πιο πιθανή προβάλλει η λύση της αυτόματης υιοθεσίας με την παρέλευση της μηνιαίας προθεσμίας,

The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance, New York 1989· V. Hunecke, *I trovatelli di Milano, bambini esposti e famiglie espositrici dal XVII al XIX sec.*, Bologna 1989· D. Youngs, *The Life Cycle*, Manchester and New York 2006, σσ. 57-59.

6. 1-19/8/1316, 16/12/1316, 8/5/1317, 9/5/1319, 9/5/1319, 27/8/1319, 20/3/1320, 24/3/1320, 14/12/1320, 20/11/1321, Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής *DC Bandi*), αρ. 142, 153, 159, 227, 228, 234, 269, 270, 288, 317.

7. Ενδεικτικά παρατίθεται μία τέτοια προκήρυξη : «Clamatum fuit per Petrum Vido gastaldionem quod cum Kali uxor condam Martini Catellani preconi habitatrix in burgo Candide repererit ante ecclesiam Sancti Marci quedam infantem proiectum, cui modo impositum est nomen Marcus dierum trium et ipsum enutrivit tamquam suum filium adoptivum amore Dei. Quare supplicavit ut clamare mandaretur quod quicumque haberet aliquid ad dicendum de ipso puero compareret ne futuris temporibus sibi questio orietur, dominus ducha cum suo consilio mandant ut si est aliquis qui velet petere dictum puerum aut pro habere aut pro sclavo aut pro villano vel alio quocumque modo, comparere dedeat amodo usque ad unum mensem proximum coram dominacione ad satisfaciendum expensas dicte Cali et accipiendum illum puerum, quia dominacio de hoc faciet ut postulat ius. Alioquin, ab inde in antea ipse infans erit liber tamquam filius adoptivus dicte Cali», 27/8/1319, *DC Bandi*, αρ. 234.

χωρίς την ανάγκη περαιτέρω ενεργειών από μέρους των ενδιαφερομένων μερών. Το παραπάνω συμπέρασμα στηρίζουν τόσο η έλλειψη σχετικών πράξεων από τη νοταριακή πρακτική, όσο και η κατά γράμμα ερμηνεία του ίδιου του κειμένου των προκηρύξεων, στις οποίες καθορίζεται ρητά ότι η παρέλευση της προθεσμίας καθιστούσε το παιδί «... liber tamquam filius adoptivus ...»⁸. Εξάλλου φαίνεται ότι η προκήρυξη και η αρχειακή της καταχώριση πληρούσε τον αναγκαίο όρο της δημόσιας κοινοποίησης και καταγραφής, ρόλο που σε άλλες περιπτώσεις θα έπαιζε ίσως μία νοταριακή πράξη.

Βέβαια η λύση της υιοθεσίας των έκδετων αποτελούσε την καλύτερη εκδοχή του φαινομένου. Σε αντίθετη περίπτωση ο διοικητικός μηχανισμός τακτοποιούσε τα παιδιά αυτά είτε σε κάποια μονή είτε, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, στα βρεφοκομεία των μεγάλων πόλεων του νησιού⁹. Στον Χάνδακα το Hospitale della Pietà, ιδρύθηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα με έδρα του τη γυναικεία μονή της Santa Chiara στο δούργο της πόλης¹⁰, έχοντας ως σκοπό την παροχή περίθαλψης και αρωγής σε ορφανά και εγκαταλελειμμένα παιδιά. Παρ' όλο που οι συνθήκες διαβίωσης σε παρόμοια ιδρύματα δεν ήταν πάντοτε οι καλύτερες, ιδιαίτερες προσπάθειες καταβαλλόταν από τη διοίκηση όχι μόνο για τη συντήρηση των τροφίμων τους, αλλά και για την εξασφάλιση ομαλότερων συνθηκών διαβίωσης και ανάπτυξης. Τα νεογέννητα μέχρι τον απογαλακτισμό τους ανατίδονταν σε εξωτερικές τροφούς, ενώ τα μεγαλύτερα παραδινόταν ως υπηρέτες ή μαθητευόμενοι¹¹. Στην καλύτερη των περιπτώσεων κάποια από τα παιδιά υιοθετούνταν ή δινόταν ως ψυχοπαίδια σε άτεκνες ή φιλόστοργες οικογένειες. Δυστυχώς λεπτομέρειες και πάλι για τη διαδικασία και τον τύπο της ενσωμάτωσης ενός τέτοιου παιδιού στη δετή οικογένεια δεν εντοπίστηκαν. Αναμφισβήτητα η διοίκηση των ιδρυμάτων θα επεδίωκε την εξασφάλιση της ίδιας, αλλά και των ενδιαφερομένων

8. Πρβλ. σχετ. τα παραδείγματα από την υποσημείωση 6.

9. Για τη λειτουργία των βρεφοκομείων στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. σχετ. P. Gavitt, *Charity and children in Renaissance Florence : The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, U.S.A. 1990· F. Bianchi, *La Ca' di Dio di Padova nel Quattrocento: Riforma e governo di un ospedale per l'infanzia abbandonata*, Venezia 2005· Youngs, ό.π., σσ. 71-73. Πρβλ. επίσης Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «“Povere creature innocenti delle altrui colpe ...”, Τα βρεφοκομεία της Πελοποννήσου (τέλη 17ου – αρχές του 18ου αι.)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 435-455.

10. Για το ίδρυμα βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, ό.π., σσ. 111-135. Για το αντίστοιχο ίδρυμα στο Ρέθυμνο βλ. σχετ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 65-66.

11. Βλ. σχετ. Μαλτέζου, *Το παιδί κτλ.*, 220· Youngs, ό.π., σσ. 72, 110.

μερών με τη σύνταξη σχετικών εγγράφων. Όμως η έρευνα του δημοσιευμένου υλικού δεν απέδωσε κανένα τέτοιο στοιχείο. Με δεδομένο βέβαια το νοταριακό χαρακτήρα του βενετικού γραφειοκρατικού συστήματος, αλλά και το γεγονός ότι η παραχώρηση ενός παιδιού από τον πατέρα του για υιοθεσία γινόταν με νοταριακή πράξη, εικάζεται αρκετά πιθανή μία παρόμοια λύση και για τις υιοθεσίες των τροφίμων των ιδρυμάτων.

Εξάλλου σε όλες αυτές τις περιπτώσεις παροχής παιδιών για υιοθεσία είναι έκδηλο ότι προτάσσεται η ανάγκη διασφάλισης της στοιχειώδους συντήρησης του παιδιού, έστω και αν κάτι τέτοιο δεν επιτυγχάνεται πάντα κάτω από τις καλύτερες δυνατές συνθήκες. Με αυτή λοιπόν τη λογική δεν δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα ούτε στην προσωπική ούτε στην περιουσιακή κατάσταση των υποψηφίων δετών γονέων. Σύμφωνα πάντοτε με τις μαρτυρίες των Bandi και των νοταριακών πηγών, ούτε η ύπαρξη νόμιμων τέκνων αποτελούσε κώλυμα¹², ούτε και λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη η οικονομική ευρωστία της ανάδοχης οικογένειας. Οι δετοί γονείς είναι ως επί το πλείστον επαγγελματίες της πόλης του Χάνδακα¹³ ή ακό-

12. «... Id circo ego Gulielma de Milano ... Item Helenam, filiam meam adoptionis, ad manum dicti Benedicti filii et comissarii mei et in anima eius, ut faciat sibi bonum de meo prout eidem Benedicto videbitur ...», 22/10/1320, *not. Andreas de Bello Amore*, Sally McKee (εκδ.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998, αρ. 4 (στο εξής McKee, *Wills*). «... Cum ego Michali Quirino ... Item dimitto Pothe, filie anime mee adoptive, yperpera septuagintaquinque pro suo maritari. Et si ipsa obierit antequam maritetur, volo quod deveniant filiis meis ...», 14/3/1387, *not. Petro Facio*, McKee, *Wills*, αρ. 761. «... Idcirco ego Andreas Geno dictus Maurogonato ... Item dimitto Stamate, filie mee adoptive, yperpera ducenta pro anima mea, que Stamata adoptive reperitur in domo mea, cum hac condicione, quod si dicta obierit ante etatem annorum duodecim, in hoc casu volo quod dicta yperpera ducenta que sibi dimitto devenire debeat in Marulam Durente, filiam meam ...», 2/1/1416 (m.v. 1417), *not. Andrea de Vedoaciis*, McKee, *Wills*, αρ. 675.

13. «Clamatum fuit per Petrum Vido gastaldionem quod cum Kali uxor condam Martini Catellani preconii habitatrix in burgo Candide repererit ante ecclesiam Sancti Marci quedam infantem proiectum, cui modo impositum est nomen Marcus dierum trium ...», 27/8/1319, *DC Bandi*, αρ. 234. «... Idcirco ego papas Nicolaus Siropulo ... Item dimitto Iohanni, meo filio adoptivo, unum paplatopsido de sburdo ...», 25/7/1376, *not. Leonardo Cavisino*, McKee, *Wills*, αρ. 552. «Manifestum facio ego Nicolaus Charciopulo habitator casalis Megachorio de Ca' Cornario cum meis heredibus tibi Georgio Mauriano pinctori habitatori Candide et tuis heredibus quia afirmo tecum Michali filium meum in filium tuum adoptivum...», 11/2/1390 (m.v. 1389), M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 218, αρ. 11. «Manifestum facimus nos Andreas Pavia pinctor ... Nam ego dictus Andreas sum contentus et promitto facere et cum effectu perari quod Agnes filia mea adoptive consentiat accipere et accipiat te Hemmanuelem in suum virum et sponsu legitimum ...», 5/7/1504, M. Cattapan, «I

μα και χωρικοί¹⁴. Μόνο εξαιρετικά εμφανίζονται κάποιοι ευγενείς, αλλά και πάλι τα σχετικά παραδείγματα είναι περιορισμένα¹⁵. Εντύπωση επίσης προκαλεί ότι παρά τις σχετικές εκκλησιαστικές απαγορεύσεις¹⁶ ως ανάδοχοι γονείς παρουσιάζονται και μοναχοί¹⁷, παρ' όλο που οι τελευταίοι στην πλειοψηφία τους είναι άτομα τα οποία προσχώρησαν στο μοναχικό βίο σε μια δεύτερη φάση της ζωής τους, συνήθεια ιδιαίτερα διαδεδομένη στους πιστούς και των δύο δογμάτων.

Σε ιδιωτικό επίπεδο η παραχώρηση ενός παιδιού για υιοθεσία αποτελούσε αναφαίρετο δικαίωμα του πατέρα και ενέπιπτε στα στενά πλαίσια άσκησης εξουσίας πάνω στους υπεξουσίους του. Παρόμοια πράξη περιβαλόταν κατά κανόνα από νοταριακό τύπο. Στο σχετικό έγγραφο καθορίζονταν με λεπτομέρεια τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μερών, ενώ οι συμβαλλόμενοι στα πλαίσια της δικαιοπρακτικής τους ελευθερίας, μπορούσαν να προσδιορίζουν κάθε φορά τους όρους της σύμβασης σύμφωνα με τις ανάγκες των περιστάσεων. Δυστυχώς και πάλι οι σχετικές μαρτυρίες είναι περιορισμένες. Έμεσα για παράδειγμα μαρτυρείται στο κείμενο μίας διαθήκης του 15^{ου} αιώνα, ότι στην πρά-

pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopoulo dalla Canea», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 217, αρ. 19.

14. «Clamatum fuit publice per R[içardum] gastaudionem quod qui cum quidam puer est inventus in casali Pendomodhi per Iohannem Michaellem Vramacosti et per Mariam uxorem eius ...», 24/3/1320, *DC Bandi*, αρ. 270· «... Idcirco ego Paulus Chrusoveloni ... Item volo et ordino quod mea vinea quam habeo in casali Vaxilie dividatur in quatuor partibus ... et quartam Iohanni, filie Marie, meo filio adoptivo ...», 18/7/1334, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, *Wills*, αρ. III.

15. «... Idcirco ego Mariçoli, relictæ domini Bampanini Quirino ... Item volo quod Xenî, quam nuper sumpsi in meam filiam adoptivam, accipiat per meos commissarios et sit cum uno dictorum meorum commissariorum cum quo melius stare contentabitur quousque veniat ad etatem nubilem ...», 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, *Wills*, αρ. 778· «... Idcirco ego Lodovicus de Medio quondam domini Iacobi de Medio de Venetiis ... Item dimitto Lucie, adoptivæ mee ...», 23/6/1382, *not. Hemanuel Focha*, McKee, *Wills*, αρ. 717.

16. Βλ. ενδεικτ. Σ. Τρωιάνος – Γ. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 2003, σ. 543.

17. «... Idcirco ego Eugenia Cirnario, monacha, habitatrix in monasterio Sancti Antonii ... Item volo et ordino quod Antonius, filius meus adoptivus, maneat cum suprascriptis commissariis meis in domu et vivat de meis bonis simul cum eis donec veniat in etatem legitimam ...», 3/4/1342, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, *Wills*, αρ. 152· «... Idcirco ego Daniel Castrea, ieromonachus, habitator burgi Candide ... In quo esse constituo meos fidei commissarios papatem Thome Castrea, filium meum adoptivum ...», 27/3/1359, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, *Wills*, αρ. 164.

ξη υιοθεσίας περιλαμβανόταν όρος, σύμφωνα με τον οποίο εάν η δετή κόρη πέθαινε πριν από τη συμπλήρωση του δωδεκάτου έτους, το ποσό της προίκας της θα περιερχόταν στην κόρη της οικογενείας¹⁸.

Ούτε όμως και οι εξουσίες του δετού πατέρα πάνω στα υιοθετημένα παιδιά του παράλλασσαν ιδιαίτερα σε σχέση με αυτές του πατέρα πάνω στους γνήσιους κατιόντες του, αφού υπέγραφε τις συμβάσεις μαθητείας τους¹⁹ και τα γαμήλια συμβόλαια, προικίζοντάς τα ανάλογα²⁰, ενώ έχει εντοπιστεί ακόμη και μία περίπτωση χειραφεσίας δετού τέκνου, παρόλο που η έκδοση της πράξης σε περίληψη και το σχετικά προχωρημένο της εποχής (μέσα του 17^{ου} αιώνα) δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων²¹.

Στη βενετική της εκδοχή η υιοθεσία δεν εξασφάλιζε στον υιοθετούμενο τη διαδοχή στους τίτλους ευγενείας και πολιτείας, ενώ δεν είναι απόλυτα σαφές αν στοιχειοθετούσε εκατέρωθεν κληρονομικά δικαιώματα²². Βέβαια η γενικευμένη χρήση των διαθηκών απ' όπου προέρχεται και ο μεγαλύτερος όγκος των σχετικών πληροφοριών, καλύπτει σε μεγάλο βαθμό το νομικό αυτό κενό, αφού μέσω αυτών ο πατέρας κατέβαλε προσπάθειες να εξασφαλίσει οικονομικά και ηθικά τα δετά του τέκνα, προσδιορίζοντας τους κηδεμόνες τους²³ και καταλείποντάς τους ποικίλης μορφής περιου-

18. «... Idcirco ego Andreas Geno dictus Maurogonato ... Item dimitto Stamate, filie mee adoptive, yperpera ducenta pro anima mea, que Stamata adoptive reperitur in domo mea, cum hac condicione, quod si dicta obierit ante etatem annorum duodecim, in hoc casu volo quod dicta yperpera ducenta que sibi dimitto devenire debeat in Marulam Durente, filiam meam ...», 2/1/1416 (m.v. 1417), *not. Andrea de Vedoaciis*, McKee, *Wills*, αρ. 675.

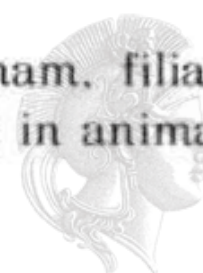
19. «... Idcirco ego Maria Papadia, relicta papatis Nicolai Metupa, Candide ... Item dimitto Georgio, adoptivo meo, yperpera vigintiquinque et meam cultram de burdi ac unum meum scrivetum. Que quindem yperpera volo quod dentur sibi post completum temporis quo ipsum affirmavit in arte peliparii ...», 8/11/1382, *not. Giovanni Morgano*, McKee, *Wills*, αρ. 782.

20. «Manifestum facimus nos Andreas Pavia pinctor ... ex una parte et Hemmanuel Tornichj filius Marci de Sithia ad presens Candide existens ex altera parte ... Nam ego dictus Andreas sum contentus et promitto facere et cum effectu perari quod Agnes filia mea adoptive consentiat accipere et accipiat te Hemmanuelem in suum virum et sponsum legitimum ... et pro repromissa sponse promitto tibi dare yper. quigenta ...», 5/7/1504, Cattapan, *I pittori Pavia κτλ.*, 217, αρ. 19.

21. 24/3/1639, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (στο εξής *Τζώρτζης Πάντιμος*), αρ. 174 (σε περίληψη).

22. Ferro, *Dizionario*, λήμμα «adozione» (τ. I, σ. 48).

23. «... Id circo ego Gulielma de Milano ... Item Helenam, filiam meam adoptionis, ad manum dicti Benedicti filii et comissarii mei et in anima eius, ut

σιακά στοιχεία²⁴. Με την ίδια τέλος λογική τα παιδιά αυτά επιφορτίζονται με την εκτέλεση των διαθηκών των δετών τους γονέων²⁵. Αξίζει να αναφερθεί ότι αντίστοιχες συμπεριφορές παρατηρούνται και από μέρους των παιδιών απέναντι στους δετούς γονείς, αφού και αυτά με τη σειρά τους τους καθιστούν κληρονόμους και εκτελεστές των διαθηκών τους²⁶.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις προέρχονται στη συντριπτική τους πλειο-

faciat sibi bonum de meo prout eidem Benedicto videbitur ...», 22/10/1320, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills, αρ. 4· 3/4/1342, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 152· «... Idcirco ego Mariçoli, relictæ domini Bamptoni Quirino ... Item volo quod Xeni, quam nuper sumpsi in meam filiam adoptivam, accipiat per meos commissarios et sit cum uno dictorum meorum commissariorum cum quo melius stare contentabitur quousque veniat ad etatem nubilem ...», 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 778.

24. Ακίνητα : «... Idcirco ego Paulus Chrusoveloni ... Item volo et ordino quod mea vinea quam habeo in casali Vaxilie dividatur in quatuor partibus ... et quartam Iohanni, filie Marie, meo filio adoptivo ...», 18/7/1334, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 111. Χρηματικά ποσά : 9/3/1334, *not. Antonio Rodolfo*, McKee, Wills, αρ. 469· «... Idcirco ego Maria Papadia, relictæ papatis Nicolai Metupa ... Item dimitto Georgio, adoptivo meo, yperpera vigintiquinque ...», 8/11/1382, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 782· «... Idcirco ego Marcus Pispola ... Item dimitto Marie, villanule, adoptive mee, yperpera quinquanginta pro suo maritali, si ipsa fuit obediens suprascripte uxori et commissarie mee ...», 23/4/1384, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 784.

Διάφορα κινητά : «... Idcirco ego Maria, relictæ Michaelis Barbo ... In quo esse constituo meos fidei commissarios ... Annam, filiam meam adoptivam ... Item dimitto suprascripte Anne, commissarie mee, duas vegetes plenas vino, que sunt in domo meo et duas vacuas atque vegetulam unam et unam capsulam de nuce et unam de abute atque bancum meum, mantelum novum, cultram I novam, bacolo unum, lectum unum de pena cum capiçalo et unam aliam meam cultram ad banda de çalo et vermelio et yperpera quindecim atque mensuras frumenti decem ...», 4/11/1312, *not. Stefano Bono*, McKee, Wills, αρ. 354· «... Idcirco ego papas Nicolaus Siropulo ... Item dimitto Iohanni, meo filio adoptivo, unum paplomatopsido de sburdo ...», 25/7/1376, *not. Leonardo Cavisino*, McKee, Wills, αρ. 552· 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 778.

25. «... Idcirco ego Maria, relictæ Michaelis Barbo ... In quo esse constituo meos fidei commissarios Georgium Ploreo, fratrem meum, Iohannem Condo, aurificem, et Annam, filiam meam adoptivam ...», 4/11/1312, *not. Stefano Bono*, McKee, Wills, αρ. 354· «... Idcirco ego Daniel Castrea, ieromonachus, habitator burgi Candide ... In quo esse constituo meos fidei commissarios papatem Thome Castrea, filium meum adoptivum ...», 27/3/1359, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 164.

26. «... Idcirco ego Maria, filia adoptiva Nicolai Calderaro, uxor Michaelis Caldearero, olim sclavi dicti Nicolai ... Cui suprascripto Nicolao, patri meo, et ego ei filia adoptiva, dimitto totam illam meam repromissam quam michi quocumque modo promissa est ut faciat bonum pro anima mea ...», 3/10/1338, *not. Albertinus Maça*, McKee, Wills, αρ. 435.

ψηφία από έγγραφα των τριών πρώτων αιώνων της βενετικής κατοχής στο νησί. Αντίθετα διαφορετική είναι η εικόνα των μεταγενέστερων αρχαικών μαρτυριών. Στο δημοσιευμένο υλικό εντοπίστηκαν ελάχιστες αναφορές υιοθεσίας. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα για παράδειγμα γίνεται αναφορά στο δετό γιο του επισκόπου Μήλου Iacobus de Picatoribus, τον οποίο ο A. van Gemert ταυτίζει με το συγγραφέα της «Ρίμας δρηννητικῆς εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἄδην»²⁷. Ο ποιητής εκτός από το επίθετο του δετού του πατέρα φέρει και το όνομα του επισκόπου, δηλωτικό ίσως ότι πρέπει να ενταχθεί στην κατηγορία των υιοθετημένων από τη βρεφική τους ηλικία παιδιών²⁸. Ένα περίπου αιώνα αργότερα ο γνωστός βενετοκρητικός λόγιος Francesco Barozzi, εξαιτίας των τεταμένων σχέσεων με τους δύο του γιους, προέβει στην υιοθεσία του ανεψιού του Ιακώβου, γιου του αδελφού του Γεωργίου. Σε μια σχετική επιστολή μάλιστα αναφέρεται ότι ο Barozzi συναντήθηκε με τον αδελφό του και κανόνισαν τις περαιτέρω λεπτομέρειες της υιοθεσίας²⁹. Επίσης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω³⁰, σε πράξη του 1639 γίνεται λόγος για χειράφετο δετό γιο³¹.

Εάν τα παραπάνω δεδομένα συνδυαστούν με μία προσεκτικότερη και πιο κριτική μελέτη των πρωϊμώτερων εγγράφων, διαπιστώνεται ότι επικρατεί ρευστότητα τόσο στη λειτουργία του δεσμού, όσο και στους σχετικούς όρους. Σε αρκετές περιπτώσεις δηλαδή η χρήση των λέξεων *adoptio* - *adoptivus* δεν ανταποκρίνεται πλήρως στο δεσμό με τη στενή νομική του έννοια. Αντίθετα τα παράπλευρα στοιχεία των εγγράφων καθιστούν προφανές ότι πρόκειται για υπηρέτες ή στην καλύτερη περίπτωση για αναδρεπτά παιδιά ή ψυχοπαίδια. Το 1334 για παράδειγμα ο Iulianus de Natale κληροδοτεί με τη διαθήκη του το σχετικά μικρό ποσό των δέκα υπερπύρων, στο δετό του γιο Vasili, διευκρινίζοντας ότι το παιδί υπηρετεί στο σπίτι του³². Μερικές δεκαετίες αργότερα η Mariçoli, relicta domini Bampanini Quirino, αφήνει την κηδεμονία της

27. A. van Gemert, «Μπεργαδής και Πικατόρος. Προβλήματα Χρονολόγησης», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), 71-72.

28. 19/3/1490, van Gemert, *ό.π.*, 69, υποσημ. 57.

29. Μάλιστα αξίζει να αναφερθεί ότι στο δετό αυτό γιο του ο Francesco Barozzi κληροδότησε εν τέλει την πλούσια βιβλιοθήκη του. Βλ. σχετ. Διονυσία Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 323 και υποσημ. 1.

30. Πρβλ. σχετ. υποσημ. 21.

31. 24/3/1639, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 174 (σε περίληψη).

32. «... Idcirco ego Iulianus de Natale ... Item dimitto yperpera decem Vasili, filio meo adoptionis, qui servit in domo mea, pro anima mea ...», 9/3/1334, *not.* Antonio Rodulfo, McKee, Wills, αρ. 469.

πρόσφατα υιοθετημένης κόρης της στους εκτελεστές της διαθήκης της, με τον όρο ότι η μικρή θα ζήσει με τιμιότητα μέχρι το γάμο της. Το ενδιαφέρον είναι ότι σε αντίθετη περίπτωση τα κληροδοτήματα που την αφορούν θα πρέπει να διατεθούν για την προίκιση κάποιας άλλης φτωχής υπηρέτριας, γεγονός που εντέλει εξισώνει την υιοθετημένη (;) με την καταπιστευματική διάδοχό της³³. Την ίδια περίπου εποχή η κληροδόχος μίας διαθήκης περιγράφεται με τη διαφορούμενη φράση «*filie anime mee adoptive*»³⁴, ενώ ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί μία σχεδόν σύγχρονη μαθητεία σε ζωγράφο. Το έγγραφο ακολουθεί το συνήδη τύπο του είδους αυτών των συμβάσεων³⁵, όμως το παιδί παραδίδεται όχι ως μαθητευόμενος αλλά ως *filius adoptivus*³⁶.

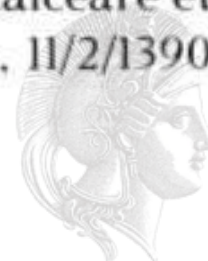
Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν πιστεύω στο συμπέρασμα ότι η διάδοση του δεσμού της υιοθεσίας εντοπίζεται στο δικαϊκό σύστημα της Κρήτης μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, έστω και αν αποτελεί πρακτική όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη και με ρευστότητα στην εφαρμογή της. Παράλληλα, πάντα σύμφωνα με τα δεδομένα των πηγών, υπάρχει και αναπτύσσεται ο δεσμός των αναθρεπτών παιδιών και των ψυχοπαιδιών, ο οποίος σταδιακά θα υποκαταστήσει σε μεγάλο βαθμό την υιοθεσία,

33. «... Idcirco ego Mariçoli, relictæ domini Bampanini Quirino, habitatrix Candide ... Item volo quod Xenî, quam nuper sumpsi in meam filiam adoptivam, accipiat per meos commissarios et sit cum uno dictorum meorum commissariorum cum quo melius stare contentabitur quousque veniat ad etatem nubilem, ipsa existente casta de corpore suo et tunc maritetur ey dentur sibi pro sua dote lectum, cultra et lintheamina mea et alia arnesie et massaria domus mee. Et si ipsa non fuerit casta de corpore suo, expelatur et inveniatur una alia domicella pauper et maritetur et dentur dicte puelle suprascripte res et arnesie mee pro sua dote per dictos meos commissarios ...», 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, *Wills*, αρ. 778.

34. «... Cum ego Michali Quirino ... Item dimitto Pothe, filie anime mee adoptive, yperpera septuagintaquinque pro suo maritali ...», 14/3/1387, *not. Petro Facio*, McKee, *Wills*, αρ. 761.

35. Για τις συμβάσεις μαθητείας βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d' apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d' après quelques notaires», *Revue Suisse d' histoire* 19 (1969), 34-74· Δ. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 1968.

36. «Manifestum facio ego Nicolaus Charciopulo habitator casalis Megachorio de Ca' Cornario cum meis heredibus tibi Georgio Maurianò pinctori habitatori Candide et tuis heredibus quia afirmo tecum Michali filium meum in filium tuum adoptivum, qui esse et stare debeat tecum in domo tua et tibi servire juxta suum posse et scribere ad omnia spectancia ad artem tuam predictam hinc ad annos decem proxime venturos. Tu vero teneris dicti termino ipsum pascere, vestire, calceare et hospitium sibi dare ipsumque bona fide docere dictam tuam artem ...», 11/2/1390 (m.v. 1389), Cattapan, *Nuovi elenchi* κτλ., 218, αρ. 11.

περιορίζοντας την σημαντικά από το νομικό ορίζοντα της κρητικής οικογένειας.

2. ΑΝΑΘΡΕΠΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΠΑΙΔΙΑ

Σε άμεση συνάφεια λοιπόν με τα παραπάνω βρίσκεται ο άτυπος δεσμός των ψυχοπαιδιών και των αναθρεπτών, ο οποίος εξαιτίας ακριβώς της ενδιάμεσης θέσης του μεταξύ νομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, εμπίπτει περισσότερο στο πεδίο του εθιμικού δικαίου, αφού δεν παράγει έννομα αποτελέσματα, με τη στενή έννοια του όρου, αλλά δημιουργεί έναν χαλαρό νομικό δεσμό, με έντονα ηθικό χαρακτήρα. Η καταγωγή του θα πρέπει να αναζητηθεί στο δίκαιο των αρχαίων ανατολικών λαών, μέσω των οποίων πέρασε και επιβίωσε στη βυζαντινή πρακτική ως ένας δευτερεύων τρόπος ανεπίσημης υιοθεσίας³⁷.

Στο δικαιοϊκό περιβάλλον της βενετικής Κρήτης οι συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων δεν συμπίπτουν επακριβώς εννοιολογικά. Είναι σαφώς ασφαλέστερο να γίνεται λόγος για δύο υποομάδες, κινούμενες στην ίδια περιμετρική ζώνη της κρητικής οικογένειας, οι οποίες όμως δεν ταυτίζονται πλήρως. Αλλά και τα μεταξύ τους διαχωριστικά όρια είναι εξ ορισμού ασαφή και προσαρμόζονται ανάλογα με τις κρατούσες περιστάσεις στο εσωτερικό των οικογενειών και φυσικά από την ένταση των αναπτυσσόμενων συναισθηματικών δεσμών³⁸. Για συστηματικούς λοιπόν λόγους κρίνεται σκοπιμότερη η από κοινού μελέτη τους, με έμφαση φυσικά στις όποιες διαφοροποιήσεις.

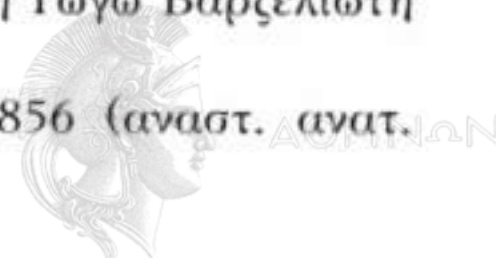
2.1. Ορολογία

Η επικρατούσα ασάφεια στην οριοθέτηση των δύο αυτών ομάδων αντανakλάται σε μεγάλο βαθμό και στους χρησιμοποιούμενους από τα έγγραφα όρους για την περιγραφή τους. Ο περιφραστικός τύπος «quam nutrivì» των πρώιμων λατινικών πράξεων, μεταφράζεται στις μεταγενέστερες ελληνικές με τη λέξη «αναθρεπτό», ενώ στα ιταλικά έγγραφα απαντά η λέξη «relevo» ή «arlevo», για να περιγράψει ακριβώς αυτόν που έχει ανατραφεί³⁹. Παράλληλα για να δηλωθεί η δεύτερη

37. Βλ. σχετ. Ζέπος, ό.π., σ. 22.

38. Βλ. σχετ. Γωγώ Βαρζελιώτη, *Κρητική Κωμωδία και καθημερινή ζωή : Σχέση σκηνικής εικόνας και κοινωνίας στο βενετοκρατούμενο Χάνδακα*, Αθήνα 2006 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σ. 47. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη Γωγώ Βαρζελιώτη για την παραχώρηση υλικού από την αδημοσίευτη διατριβή της.

39. G. Boerio, *Dizionario del dialetto Veneto*, Venezia 1856 (αναστ. ανατ.

κατηγορία χρησιμοποιούνται φράσεις όπως «τῆς ψυχῆς μου παιδίον» ή σπανιότερα «ψυχοπαίδι», όρος ο οποίος αποδίδει τη λατινική έκφραση «*filius/ae animae mee*» ή την αντίστοιχη ιταλική «*figlio/a d' anima*». Οι όροι αυτοί όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δεν έχουν πάντοτε την ίδια σημειολογική βαρύτητα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται αδροιστικά για να περιγράψουν μία και την αυτή σχέση⁴⁰.

2.2. Γενεσιουργοί λόγοι του φαινομένου

Στα πλαίσια της διερεύνησης των βαθύτερων αιτιών για την επικράτηση και διάδοση των συγκεκριμένων τρόπων πρόσληψης παιδιών μέσα σε μια οικογένεια, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές συνισταμένες, τόσο κοινωνικής όσο και οικονομικής φύσεως.

Η βασικότερη βέβαια γενεσιουργός αιτία του συγκεκριμένου φαινομένου παραμένει η ίδια η βούληση των γονέων να εμπιστεύονται με τις διαθήκες τους την ανατροφή των παιδιών τους σε συγγενικά πρόσωπα και φίλους για να τα αναδρέψουν μετά το θάνατό τους, αναθέτοντάς τους παράλληλα την κηδεμονία τους και τη διαχείριση της κληρονομιάς τους. Χαρακτηριστικό εν προκειμένω είναι το παράδειγμα του Δομένικου Μουδάτσου από το Ρέθυμνο. Ο Μουδάτσος είχε αναδρέψει στο σπίτι του για εννιά ολόκληρα χρόνια τον Ιάκωβο Μπαρότση, διαχειριζόμενος ταυτόχρονα και την περιουσία του. Όταν το 1589 ο Μουδάτσος συνέταξε τη διαθήκη του, κατέλειπε ένα κληροδότημα 6000 υπερπύρων στον Ιάκωβο, με τον όρο να μην διεκδικήσει τίποτε από την πατρική του περιουσία, ούτε και να ζητήσει λόγο για τη διαχείριση, προσπαθώντας προφανώς με αυτόν τον τρόπο να διασφαλίσει τους κληρονόμους του από ένα μελλοντικό έλεγχο⁴¹.

Firenze 1993), λήμμα «*relievo*» – «*arlevo*» = αυτός που έχει ανατραφεί, από το ρήμα *arlevar* – *allevare* = ανατρέφω, ταϊζώ μικρές υπάρξεις.

40. «... Idcirco ego Marudalena, relictā Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutrivi ab infantia in domo mea ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Νικολὸς Τζηρίγος, σομαρὰς τὴν τέχνην ... Ἔτι ἀφήμι τῆς Μαρίας, ἣν ἀνατρέφω εἰς τὸ σπήτη μου διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 10/5/1531, Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003 (στο εξής *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*), αρ. 148.

41. «... Onde esso clarissimo ser Domenego Mudazzo ... Item ... debbano ... dar a clarissimo misser Giacomo Baroci fó del clarissimo misser Lorenzo iperperi sie mille ... e questo come per paterna benedittion, per averlo nutrito nov anni continui, come se fosse stato suo proprio figliolo, má però detto clarissimo misser Giacomo non possa, ne che debba mai mover lite á dette sue commissarie et heredi e dimandar administration di conti delle intrade che ha manegiato de ragion del

Παρόμοιο δικαίωμα ανάδешης κηδεμονίας θεωρητικά ενέπιπτε στα στενά όρια άσκησης της πατρικής εξουσίας, όμως στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετικής Κρήτης ακόμη και οι μητέρες μεμονωμένα μπορούσαν να προβούν σε ανάλογες ενέργειες, διορίζοντας όχι μόνο διαχειριστές της κληρονομίας, αλλά και αναθέτοντας την ανατροφή των παιδιών σε πρόσωπα εμπιστοσύνης, ιδιαίτερα αν ο επιζών σύζυγος βρισκόταν ακόμη σε ηλικία γάμου και υπήρχε το ενδεχόμενο δημιουργίας νέας οικογένειας⁴².

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το ρόλο των αναδόχων γονέων καλούνται να διαδραματίσουν άλλοτε οι γονείς του διαθέτη⁴³, άλλοτε τα

predetto quondam clarissimo misser Lorenzo, suo padre, posciache sua magnificia clarissima afferma, con giuramento sopra l' anima sua e per il tremendo giudico del P. Iddio di non li tenir cosa alchuna, haverli dato una bonna summa de danaro de suo proprio per li bisogni e necessitá che havea il predetto clarissimo misser Lorenzo ... Et in caso pero che esso ser Giacomo o nessuno di suoi figlioli volesse mover lite e dar queste in giusta vessatione alle predette sue commissarie, all' hora sia et s' intenda privo di quanto gli lascia di sopra non possando haver cosa alchuna da esse si come non gli l' avesse lasciato ...», 8/2/1589, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (b. 276), Zorzi Troilo, Rettimo, 1585, 21 Novembre – 1600, 30 Disembre*, Χανιά 2006 (= Τάλως 14 (2006)), (στο εξής *Zorzi Troilo*), αρ. 12· 21/3/1631, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 586.

42. Για τη δυνατότητα αυτή της μητέρα και τη σχετική προβληματική βλ. σχετ. Χατζάκης, Πατρική εξουσία κτλ., 161-163.

43. «... Idcirco ego Marcoli, uxor Antonii Masaro ... Et volo et ordino quod dicta filia mea, Çanina, sit cum matre et commissaria mea in domo secum et stet cum ipsa quousque maritetur ...», 23/4/1341, not. Marco da Piacenza, McKee, Wills, αρ. 306· 17/5/1351, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills, αρ. 181· «Φανερόν κάμνωμεν ήμεϊς Ίαννᾱς Σκλάβος ἀπὸ τὸ ἐν μέρος καὶ Ίωάννης Μονοβασώτης ... ἀπὸ τὸ ἄλλο ... Καὶ εἰς τοῦτα τὰ πρᾶγματα ἀληθινᾶ καὶ ἐγὼ Μαρία, χήρα τοῦ ποτὲ κυρ Φραγκισκῆ Ντατζήπρ(η) καὶ λαλᾶ τοῦ ἄνωθεν γαμβροῦ, οἶμαι πρεζέντε καὶ κοτέντα εἰς ὅλλα τὰ ἄνωθεν, δοῦς καὶ τὴν εὐχὴν μου εἰς τοῦτο τὸ συνοικέσιον καὶ διὰ μητρικὴν ἀποχώρησιν αὐτοῦ τοῦ ἐγγονοῦ μου διότις ἔναι παιδῆ τῆς θυγατρὸς μου, καὶ ἀνάδρεψά τοναι καὶ ἔχω τοναι ὡσάν νὰ τὸν ἤθελα γενήσῃ ἴδια ...», 2/6/1549, Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549]*, Ηράκλειο 2005 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*), αρ. 244· 24/1/1598, Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 212-216, αρ. 1· 2/5/1613, Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ), *παπά-Ιωάννης Κατζαράς, Νοτάριος Καστελίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008 (στο εξής *Ιωάννης Κατζαράς*), αρ. 188· 1/10/1614, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 229· «... ἐγὼ ἡ Μαδιὰ ἡ Μπονοποῦλα του ποταὶ αφέντη Μπερναρδῆ καὶ αρχόντισα του ποταὶ αφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου του καβαλιέρο ... Ακομή θέλο καὶ του ανωθε Τζουαν Φραντζέσκο τοῦ εγγόνου μου νὰ νε το σπήτι μου απου στέκομε επὰ εἰς το Κάστρο, γιατί τονε ενέδρεψα καὶ εχο το οσάν ηδιό μου πεδῆ οσάν καὶ το κύριν του ...», 8/6/1623, Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για*

αδέλφια του⁴⁴ και άλλοτε ένας ευρύτερος κύκλος γνωστών και συγγενών⁴⁵. Εξάλλου στα οικογενειακά σχήματα της εποχής οι μεγάλες ηλικιακές διαφορές μεταξύ των αδελφών οδηγούν ορισμένες φορές στην ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ τους με έντονα πατρική χροιά. Οι δεσμοί αυτοί παίρνουν μία πιο συγκεκριμένη μορφή στην περίπτωση του θανάτου των γονέων και της ανατροφής των μικρότερων από τα μεγαλύτερα αδέλφια. Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά⁴⁶. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του νοταρίου Τζώρτζη Πατελάρου, ο οποίος στα τέλη του 16^{ου} αιώνα «χειραφετεί» τον αδελφό του Τζουάννε, δωρίζοντάς του μάλιστα και κάποια περιουσιακά στοιχεία. Η δικαιολογητική βάση για

τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου), Αθήνα 1986, σσ. 71-76, αρ. 5.

44. «... Idcirco ego Potha Calergi, relictā Leonis Calergi ... Item dimitto omnia bona mea mobilia et immobilia in manibus suprascripti Coste, fratris et commissariis mei, qui debeat tenere et nutrire Vardam Calergi, filium meum ...», 16/6/1343, *not. Bonacursius de Fregona*, McKee, Wills, αρ. 388· «... ἐγὼ Κωνσταντῖνα Ἀνδρίτζενα, γυνὴ τοῦ κῦρ Θεοδωρῆ Ἀνδρίτζη ... τὸ δὲ ἐναπομείναντα ἀπὸ τὸ προικίον μου ἀφήμι τοῦ παιδίου μου τοῦ ἀρσενικοῦ ὃ ἐγγέννησα ἐδᾶ, νὰ δοθῇ αὐτῷ μετὰ τὸν θάνατόν μου, νὰ ἀναθρέφεται, καὶ αὐτὸ θέλω νὰ ἀναθρέφεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου καὶ νὰ ᾖ καὶ τὸ εἰρημένον ἐπίλοιπον προικίον μου εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου ὁμοῦ μὲ τὸ παιδίον μου ...», 25/10/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 107· 10/8/1592, *Zorzi Troilo*, αρ. 39· 14/4/1635, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 709· 20/4/1646, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταῖος νοτάριος τῆς δυτικῆς Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (στο ἐξῆς *Μαρίνος Αρκολέος*), αρ. 331 (σε περίληψη).

45. «... Idcirco ego Marçoli, uxor Francisci Marci ... Item volo quod si dicta filia mea non bene steterit cum patre suo, quod esse et stare debeat cum dona Katerina, commissaria mea, suprascripta vel cum dona Pantalea, uxore Andree Dandulo ...», 5/1/1343 (m.v. 1342), *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 313· 18/3/1348, *not. Angelo Bocontolo*, McKee, Wills, αρ. 71· 29/7/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 17· 10/10/1624, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 434.

46. «... ἐγὼ Κωνσταντῆς Μαζοκόπος τοῦ ποτὲ Μιχάλη, περιβολάρης ... Ἐτι ἀφήμι τοῦ Γεωργίου Καμησᾶ, τοῦ γυναικαδέλφου μου, τῆς ψυχῆς μου τοῦ παιδίου, τὰ ῥοῦχα μου, εἴ τι ἔχω, ἡγουν ἀποῦ θάνω σχολινά, νὰ τὰ πάρη αὐτὰ εἰς τὴν ὥραν ἡλικίας αὐτοῦ νομίμου, ἡγουν ἐὰν ἔναι εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀδελφῆς του, τῆς γυναικας μου τῆς λεγομένης Πόδας ...», 4/7/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 102· «... ἐγὼ Σοφία Λάργενα, χήρα τοῦ ποτὲ Μανόλη λεγομένου Ζερβοῦ ... Καὶ θέλω εἶναι κου-μεσάρειός μου καὶ ἐπιμελητῆς τῆς ψυχῆς μου ὁ ἀδελφός μου ὁ Ἰωάννης Βασμοῦλος, ὃν ἀνέθρεψα καὶ ἐγὼ καὶ ὁ ἄνδρας μου ...», 25/7/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 103· 24/4/1538, Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ἱεραπέτρας, Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο ἐξῆς *Ιωάννης Ολόκαλος*), αρ. 177· «... Ἐγὼ, ἡ Σοφία Τζιμνιακοπούλα, γυνὴ ποτὲ Μάρκ(ο) Κλότζα ... Καὶ τοῦ καλοῦ μου ἀδελφοῦ, τοῦ Κονσταντῆ Τζιμνιακοῦ, ἀπὸ διό μανάδες, ἀπέντοι, τον οποίον ἐγὼ ἡ ρηδεῖσα ἐνέδρευσαν καὶ ἄλλον καλόν δέν του ἤκαμα ...», 5/12/1552, Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριοῦ των Καρῶν, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002 (στο ἐξῆς *Πέτρος Πατσιδιώτης*), αρ. 169.

την εσφαλμένη νομικά αυτή πράξη δίνεται μέσα στο ίδιο το έγγραφο. Ο Τζώρτζης είχε αναδρέψει τον κατά πολύ μικρότερο αδελφό του από τεσσάρων ετών και έτρεφε για αυτόν πατρικά αισθήματα θεωρώντας τον περίπου ως γιο του⁴⁷.

Όμως οι διατάξεις τελευταίας βουλήσεως των γονέων δεν αποτελούν και τη μοναδική αιτία διάδοσης του άτυπου αυτού δεσμού. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν οι έντονες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, ενώ ο μεγάλος αριθμός παιδιών στις οικογένειες της εποχής, καθιστούσε για τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις, ευπρόσδεκτη, αν όχι αναγκαία, την ανάδευση της ανατροφής κάποιων από αυτά σε ευπορότερες και ανώτερες κοινωνικά οικογένειες, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο σ' ένα πρώτο επίπεδο την επιβίωσή τους και σ' ένα δεύτερο την ελπίδα μίας μελλοντικής κοινωνικής και οικονομικής ανόδου. Εξάλλου, στους πιο πρώιμους τουλάχιστον αιώνες, τα κοινωνικά πρότυπα επέβαλλαν στους ευγενείς την ανάγκη συντήρησης ενός κύκλου ακολούθων και υπηρετών, η ύπαρξη των οποίων εκτός από την όποια πρακτική διάσταση, εξυπηρετούσε και λόγους κοινωνικής προβολής και καταξίωσης. Έτσι πολλά από τα παιδιά αυτά παραδίδονται σε οικογένειες του συγγενικού ή του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και σύμφωνα με τις περιστάσεις προσλαμβάνονται σε δέσεις αναδρεπτών ή ψυχοπαιδιών⁴⁸.

Σε ανάλογα αίτια πρέπει επίσης να αποδοθεί και η συνήθεια της ανάληψης αναδρεπτών παιδιών από μονογονεϊκούς πυρήνες, συγκροτούμενους κατά κανόνα από γυναίκες σε κατάσταση χηρείας. Οι γυναίκες αυτές προσλάμβαναν συνήθως κοπέλες, η μεταχείριση των οποίων

47. «... Ivi, havendo l' eccellente ser Zorzi Patelaro fó del spettabile misser Nicoló sempre portato effection paterna á misser Zuanne, suo fratello, restate d' età d' anni quarto dopo la morte di detto quondam lor padre, e volendo hora compitamente far maggior dimostration dell' amor suo verso ditto ser Zuanne, adulto gia d' anni vintinove. Però per virtù del presente publico irrevocabile instrumento emancipandolo, come se fosse figliolo, gli da et adssegna tutto lo loro ...», 30/6/1596, *Zorzi Troilo*, αρ. 71.

48. «... Idcirco ego Anna Corario, relicta nobilis viri domini Marci Corario, habitatrix monasterii Chitharida ... Item dimitto Cali, famule mee, quam nutriti, yperpera quindecim pro anima mea ...», 19/10/1418, Ειρήνη Παπαδάκη, «Η παράδοση του βίου του οσίου Ιωσήφ Σαμάκου και η εποχή της δράσης του στον Χάνδακα», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 137-140, αρ. 4· «Όμολογώ εγώ Αλέξιος Μαγγαφούρης ... ότι όμπλεγάρω την θυγατέρα μου την Σοφία, να 'ναι δουλεύτρα σου του κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο) ... Καί εις τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων όκτῶ, να τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἢ προέρεσι<ς> σου, να τήνε πανδρεύεις ὡσάν παιδῇ τῆς ψυχῆς σου ...», 2/3/1549, Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 Α'* [16/1 -30/3 1549], Ηράκλειο 2004 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*), αρ. 228.

ποίκιλε ανάλογα με την οικονομική κατάσταση και την κοινωνική τάξη των αναδόχων μητέρων.

Στους λόγους αυτούς φυσικά πρέπει να προστεθούν και εξωγενείς, έκτακτοι παράγοντες όπως για παράδειγμα η πειρατεία. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι η αρπαγή μικρών παιδιών από τους πειρατές, αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο διαδραματίζονται τρεις από τις σημαντικότερες κρητικές κωμωδίες, ο *Κατζούρμπος*⁴⁹, ο *Στάθης*⁵⁰ και ο *Φορτουνάτος*⁵¹. Στην καλύτερη των περιπτώσεων τα παιδιά αυτά, όπως εξάλλου και οι πρωταγωνιστές των κωμωδιών, αγοράζόταν από φιλεύσπλαχνους ανθρώπους και ενσωματωνόταν στις οικογένειες τους⁵². Βέβαια η πλειοψηφία του «προϊόντος» παρόμοιων αρπαγών τροφοδοτούσε τα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής και επιφύλασσε για τα παιδιά αυτά συνθήκες διαβίωσης, που δεν έχουν καμία σχέση με την εικόνα των λογοτεχνικών πηγών, ή τους κληρονόμους και τους κληροδόχους των διαθηκών.

Όλες αυτές οι συμπεριφορές, στην όποια απόχρωσή τους, δικαιολογούνται και εδραιώνονται ιδεολογικά και από το κυρίαρχο δρησκευτικό αίσθημα. Η χριστιανική διδασκαλία, ανεξαρτήτως δόγματος, προέβαλε τη φροντίδα των ενδεών και των ορφανών παιδιών ως έργο ύψιστης σημασίας και πνευματικότητας. Η διάσταση αυτή είναι εμφανής όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και μέσα από τις πληροφορίες των αντίστοιχων νοταριακών εγγράφων. Στις γραμμές των σχετικών πράξεων επανειλημμένα τονίζεται ότι η ανατροφή του παιδιού γίνεται για την ψυχική ωφέλεια του ανάδοχου γονέα, ενώ οι ίδιοι οι χρησιμοποιούμενοι όροι για τον χαρακτηρισμό των παιδιών αυτών εμπεριέχουν ένα παρόμοιο μήνυμα. Το παιδί ανατρέφεται πάντοτε «pro anima», όρος που όπως και το «ψυχοπαίδι ή «παιδίον της ψυχής» των ελληνικών κειμένων αποδίδει ακριβώς αυτήν τη μεταφυσική διάσταση του δεσμού⁵³.

2.3. Προέλευση των παιδιών

Η προέλευση των παιδιών, που επανδρώνουν τις τάξεις των ψυχοπαιδιών και των αναδρεπτών, είναι στην πραγματικότητα ποικίλη. Φυσικά πρώτα απ' όλα υπάρχει η ευρύτερη κατηγορία των εγκαταλελειμμένων. Ένα ποσοστό από αυτά μπορούσε να υιοθετηθεί με νόμιμες διαδικασίες και να ενταχθεί με αυτόν τον τρόπο πλήρως στις ανάδοχες οικογέ-

49. Α. Πολίτης (εκδ.), *Γεωργίου Χορτάτση Κατζούρμπος*, Ηράκλειο 1964.

50. L. Martini (εκδ.), *Στάθης. Κρητική Κωμωδία*, Θεσσαλονίκη 1976.

51. Α. Vincent (εκδ.), *Μάρκου Αντωνίου Φόσκολου Φορτουνάτος*, Ηράκλειο 1980.

52. Βλ. σχετ. Βαρζελιώτη, ό.π., σσ. 22-24, 28.

53. Πρβλ. σχετ. Ζέπος, ό.π., 23.

νειες, αποκτώντας τα αντίστοιχα δικαιώματα. Βέβαια η περιορισμένη εφαρμογή της υιοθεσίας και η υποκατάστασή της από το δεσμό των αναδρεπτών, επέφερε σημαντικές αλλαγές στο όλο σύστημα. Μικρές ενδείξεις μέσα στα έγγραφα, όπως για παράδειγμα το επίθετο «ευρετός/η», δίνουν ένα σαφές στίγμα για την προέλευση των παιδιών και πληροφορούν ότι με την πάροδο των αιώνων επεκτείνεται ο δεσμός των αναδρεπτών και στις περιπτώσεις των έκδετων⁵⁴.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα παιδιά εκείνα που έπειτα από μια μικρή διαμονή σε κάποιο από τα αρμόδια ιδρύματα, παραδίδονται σε ανάδοχη οικογένεια για να ανατραφούν, παίρνοντας και πάλι ανάλογα με τις συνθήκες, δέση αναδρεπτού ή υπηρέτη.

Επίσης ένα μεγάλο ποσοστό αναδρεπτών και ψυχοπαιδιών καλύπτεται από εκείνα τα ορφανά των οποίων η ανατροφή ανατέθηκε από τον πατέρα ή τη μητέρα τους σε συγγενικές και φιλικές οικογένειες. Η αντιμετώπισή τους ποικίλει ανάλογα με τις κρατούσες συνθήκες, εξαρτώμενη από την κοινωνική τους τάξη, το βαθμό συγγενείας με την ανάδοχη οικογένεια και φυσικά από την περιουσία τους. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις η ανάληψη της ανατροφής του παιδιού συνοδεύεται από την παραχώρηση στους ανάδοχους γονείς τόσο της κηδεμονίας του, όσο και της διαχείρισης της περιουσίας του, περιβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την εγκατάσταση στη νέα οικογενειακή εστία με μία μορφή νομιμότητας.

Ιδιαίτερη ομάδα στην παραπάνω κατηγορία συνιστούν τα νόθα παιδιά. Η γενικότερη αποδοχή του φαινομένου τουλάχιστον στους κύκλους της αριστοκρατίας και των πλούσιων αστών του νησιού καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας⁵⁵, αποδεικνύεται και από το μεγάλο αριθμό νόθων, που ενσωματώνονται ως αναδρεπτά στις κρητικές οικογένειες⁵⁶.

54. «... Idcirco ego Maria Cornario dicta Costicena, relictā Antonii Cornario ... Item dimitto Eureti quam nutriti pro anima mea ...», 7/1/1338 (m.v. 1337), *not. Niccolo Brixiano*, McKee, Wills, αρ. 84· «... ἐγὼ Μιχάλης Σκορδήλης, σαλουμιέρης, τοῦ ποτὲ κῦρ Ἰωάννου ... Ἔτι θέλω νὰ ᾖ οἰμπλεγάδα ἢ ρηδεῖσα Ἀννέζα νὰ ὑπανδρεύσῃ τὴν Μαρίαν, τὴν εὐρετὴν, τὴν θυγατέρα ἀποῦ ἐνεδρέψαμεν διὰ τὴν ψυχὴν μας ...», 29/9/1526, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 113. Πρβλ. σχετ. Maltezos, *Contribution* κτλ., σσ. 193 και 197.

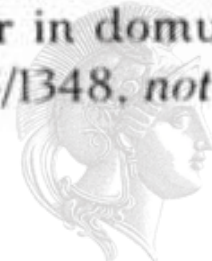
55. Βλ. σχετ. Χατζάκης, *Φυσικά τέκνα* κτλ., 181-219.

56. «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro ... il resto di essi drappi, et uesture di seda lasso à detta mia consorte, per douerli dare à Maddalena fig(lia)la natural del q(uondam) s(igno)r franc(esc)o Zen fù nostro nepote, la qual tenemo in casa, al tempo del suo maritar, per discarrico delle anime nostri ...», 10/3/1611, Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), 432-433.

Οι πατέρες των νόδων καταβάλλουν φιλότιμες προσπάθειες να εξασφαλίσουν τα παιδιά τους, κληροδοτώντας τους περιουσιακά στοιχεία και αναθέτοντας με τις διαθήκες τους την ανατροφή και τη συντήρησή τους όχι μόνο στον ευρύτερο κύκλο των συγγενών και φίλων⁵⁷, αλλά ακόμη και στα ενήλικα παιδιά και τη σύζυγό τους⁵⁸. Ο μαΐστρος Ιάκωβος Αθη-

57. «... quapropter ego Bonafacius de Boiardis de Ruberio, comestabillis equester in Candida ... Item dimitto dare Marie, serviciali et amice mee, illa yperpera centum que sibi promissi secundum continenciam unius carte inde confecte pro promissione predicta et brachia tresdecim panni viridis quem habeo in domo mea et ipsum emoram pro usu et mem clamidem panni nigri et yperpera cretensia decemseptem que habeat de meis Christina, olim servicialis ser Comini de Casalmal de Cremona quondam ... Item dimitto quod cum suprascripta Maria, amica et servicialis mea, sit gravida ex me, volo quod ser Franciscus, commissarius meus, illam creaturam accipiat et de meis bonis nutriat usque quod prevenerit ad etatem trium annorum et postea eam mittat infrascripto Cinello, fratri meo, cui ipsam cretauram intime recomendo ...», 7/5/1375, *not. Giovanni Belli, McKee, Wills*, αρ. 391· «... ἐγὼ Μικέλε Νταμηλὰς τοῦ ποτὲ εὐγενικοῦ μισὲρ Τζόρτζη, οἰκῶν μὲ τὰ μέρη μου ἐν Χάνδακι Κρήτης ... Ἔτι ἀφήμι τῆς θυγατρὸς μου τῆς νόδας διὰ τὴν ψυχὴν μου, λεγομένης Μαρήνας, εἰς ὥραν ὑπανδρείας αὐτῆς, ἥγουν ὅταν ἔλθῃ χρονῶν ἰβ' ἢ ἀπάνω ἢ κάτω ἥγουν ὅταν θέλῃ ὑπανδρευθῇ, ὑπέρπυρα χίλια ἀπὸ τὰ καλά μου διὰ νὰ ὑπανδρευθῇ, τὰ ὁποῖα ὑπέρπυρα αὐτῆς θέλω νὰ ἔμπουν εἰς τόσον στάμπελεν διὰ νὰ ἔνοι σίγουρα. Ἔτι ἀφήμι αὐτῆς καὶ εἴ τι μόμπελεν εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὰ χέρια τῆς Μαρκιζήνας, θυγατρὸς τῆς ποτὲ Θεοδώρας, ἢ ὁποῖα ἀποκρατεῖ σήμερον τὴν εἰρημένην Μαρήνα, τὸ ὁποῖον μόμπελεν λέγω καὶ ἔναι τοῦτο ... Ἔτι θέλω καὶ ἀπὸ τὸ σιτάριν ἀποῦ ἔχω σήμερον εἰς τὸ χωρίον ἔξω Λοπετρέαν, νὰ πέρνουν τὰ παιδιά μου μουζούρια δέκα καὶ ἡ Μαρκιζήνα ἄλλα μουζούρια ἰα', νὰ ζῇ μὲ τὴν κοπέλαν, ἥγουν ὥς ὅτου νὰ ἔλθῃ ἢ ἄλλῃ ἢ ἐσοδία ἢ νέα, καὶ νὰ τῆς δοθῇ τῆς λεγομένης αὐτῆς Μαρκιζήνας καὶ τόσον κρασὶν ἀπὸ τὰ λεγόμενα ἡ' βουτζὰ ὅτι νὰ ζοῦν κατὰ τὴν κοντεντζιὸν καὶ χρειάν τως μὲ τὸ παιδίον, ἔως ὅτου νὰ ἔλθουν καὶ τὰ νέα κρασὰ καὶ τόσα δινέρια μετριτά, ὅτι φανῇ τοῦ κουμεσαρίου, ἔως ὅτου νὰ ἔλθῃ ἢ νέα ἐσοδία ... Καὶ ἂν δὲν ἤθελεν ζῆν εὐγενικὰ ἢ λεγομένη Μαρκιζήνα ἢ πούρει καὶ νὰ ἀποθάνει, τὴν λεγομένην ἐσοδίαν νὰ πέρνει ὁ λεγόμενος μισὲρ Ἰάκωβος ὁ κουμεσάριος ἢ ὁ εἷς ὁ ἄλλος κουμεσάριος τὸ παιδίον, καὶ τὴν ἐσοδίαν ὁμοίως νὰ στέκει ἔως ὥρας ὑπανδρείας αὐτοῦ, καὶ νὰ ζητῇ τὴν λεγομένην ἐσοδίαν. Καὶ ἔαν οὐ δελήσουν οἱ κουμεσάριοι νὰ στέκῃ τὸ παιδίον μὲ αὐτούς, νὰ τὸ παραδίδουν εἰς ἄλλον καλὸν ἄνθρωπον ξένον καὶ ὄχι κανενὸς ἐδικοῦ μου, ἀμὲ ξένου νὰ τὸ δίδουν ...», 12/10/1527, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 120· 18/12/1572, Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 114-115, αρ. Β. XVI (σε μετάφραση)· «... ἐγὼ ὁ Ντζὰν Φραντζέσκος Κορνᾶρος ... Ἀκομὴ ἀφῆνο τοῦ Νικολò, τοῦ μπαστάρδο τοῦ μακαρήτι τοῦ γιού μου τοῦ Γιακουμί, δουκάτα κορένται κριτικὰ διακόσα, γιὰτὴ τὸν ἔχο στο σπήτι μου καὶ ἀναθρέφο τονε ...», 7/4/1622, *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 45-58, αρ. 3.

58. «... Idcirco ego Petrus Campani, filius quondam ser Iohannis Campani ... In quo esse constituo meam solam fidei commissariam Marchesinam, uxorem meam dilectam ... Item volo quod Agnes, filia mea naturalis, nutriatur in domu mea et fiant ei expensse victu et vestitu hinc ad annos quinque ...», 31/5/1348, *not.*

νέος, στη διαθήκη του στις αρχές του 1532 καθιστά κληρονόμους τα νόθα παιδιά του και αναθέτει την ανατροφή τους στη μητέρα τους. Ταυτόχρονα προβλέπει ότι σε περίπτωση γάμου της τα παιδιά μαζί με την κληρονομία να περιέρχονται «... εἰς τὸν καλύτερόν του ἐδικὸν ...»⁵⁹.

Στις ομάδες αυτές τέλος πρέπει να προστεθούν και αυτά που ανατίθενται ως αναδρεπτά - ψυχοπαίδια με τη συναίνεση των γονέων τους. Οι περιπτώσεις αυτές είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μια που παρόμοια ανάθεση συστήνεται συνήθως με νοταριακό έγγραφο⁶⁰, στο οποίο καθορίζονται λεπτομερώς τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μερών⁶¹. Ο τύπος της σύμβασης παρουσιάζει σοβαρές ομοιότητες τόσο με τις αντίστοιχες συμβάσεις υπηρεσίας όσο και με αυτές της μαθητείας, ενδεικτικό ακριβώς της ασαφούς θέσεως των παιδιών αυτών, τα οποία άλλοτε λειτουργούσαν ως θετά τέκνα της οικογένειας, άλλοτε ως βοηθητικό προσωπικό και άλλοτε τέλος ως μαθητευόμενοι. Μόνο η ενδελεχής παρατήρηση των χρησιμοποιούμενων όρων μπορεί να δώσει το σημείο τομής, ενώ ειδοποιό χαρακτηριστικό διάκρισης εν προκειμένω συνιστά για τα αναδρεπτά ο σαφώς μεγαλύτερος χρόνος διάρκειας της σύμβασης – αόριστος σε ορισμένες περιπτώσεις – και η αποσύνδεση των παρεχόμενων υπηρεσιών από μηνιαίες ή ετήσιες αποδοχές, οι οποίες συνήθως αντικαθίστανται από την υποχρέωση του ανάδοχου γονέα σε αποκατάσταση και προικοδοσία του ψυχοπαιδιού⁶².

Giovanni Gerardo, McKee, Wills, αρ. 222· 2/5/1635, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοτάριου Αντρέα Καλλέργη (1635–1649), Αθήνα 1994 (στο εξής Αντρέας Καλλέργης), αρ. 23 (σε περίληψη).

59. 26/2/1532 (m.v. 1531), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 152.

60. Μαρτυρία για την χρήση εκκλησιαστικής τελετής ή ευχής δεν έγινε δυνατό να εντοπιστεί, παρ' όλο που μαρτυρείται σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές (πρβλ. σχετ. Ζαρίδη ό.π., σσ. 260-261).

61. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης ... ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφία, νὰ ᾖ δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο) ... καὶ ἐσὺ νὰ τὴν ταγοποτίζεις καὶ ἐνδύνεις καὶ καλικόνεις αὐτὴν κατὰ τὴν κοτεντζιὸν της. Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νὰ τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἡ προέρεσις σου, νὰ τήνε πανδρεύεις ὡσὰν παιδὴ τῆς ψυχῆς σου καὶ ἀνὲν καὶ μισεύση σου νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις τίποτας καὶ νὰ ἐμπορῆς εἰς ἐσένα νὰ τήνε πέρνεις ἀπ' οὗ ὑπάγη μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης διὰ νὰ σοῦ κάμνει σοστοὺς τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ. Καὶ πάλιν ἀνὲν καὶ γενῇ τοῦ κακοῦ νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις οὔδε πολὺ, οὔδε ὀλίγον. Καὶ πάλιν δουλεύγοντ(ά) σου καλᾶ καὶ τιμιτικᾶ τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ καὶ ἐσὺ δὲν τῆς ἤθελες δώση, νὰ τήνε πανδρεύσης, τότε νὰ ἐμπορῇ αὐτὴ νὰ σκοδέρνει ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου ὑπέρπυρα ἑκατὸν ...», 2/3/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α΄*, αρ. 228. Πρβλ. επίσης Βαρζελιώτη, ό.π., σσ. 33-34 καὶ Παράρτημα Εγγράφων 10/11/1599, 17/3/1604, 8/5/1615, αρ. 3, 9, 15.

62. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης τοῦ ποτὲ κυρ-Γεώργι, ἀπὸ τὸ χωρίον

Αλλά και πάλι τα πράγματα δεν είναι πάντοτε απόλυτα σαφή. Για παράδειγμα το 1453 ο παπάς Vasilio Papadopulo από τα Χανιά παραδίδει το γιο του Antonio στην χήρα Bonassida Grimaldo, κάτοικο Χάνδακα, ως ψυχοπαίδι. Στο σχετικό έγγραφο καθορίζονται οι λεπτομέρειες της ιδιόρρυθμης αυτής ανάθεσης, η οποία γίνεται με σκοπό να παρακολουθήσει ο μικρός μαθήματα ζωγραφικής στο εργαστήριο του Iohannes Acontanto⁶³. Επίσης αρκετά προβληματική προβάλλει μία μεταγενέστερη κατά ένα αιώνα πράξη, προερχόμενη από την περιοχή της Ιεράπετρας. Σύμφωνα με το έγγραφο ο πατέρας παραδίδει το κατά πάσαν πιθανότητα νόθο τέκνο του, σε κάποιον για να το αναδρέψει, παραιτούμενος από οποιοδήποτε σχετικό δικαίωμα. Δυστυχώς από το κείμενο δεν συνάγεται με απόλυτη ευκρίνεια εάν πρόκειται για υιοθεσία ή για παράδοση αναδρεπτού παιδιού. Από τον επίσημο και λεπτομερή χαρακτήρα του εγγράφου εύκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πράξη υιοθεσίας, όμως σε μια παρόμοια εκτίμηση δεν είναι δυνατό να μην συνυπολογιστεί και η χρησιμοποιούμενη από το

Ροδαιῶ, ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφία, νά 'ναι δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο), ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἕως χρόνους ὀκτῶ πρώτους ἐρχόμενους, εἰς ὅ,τι τὴν ὀρήσης ὅπου νά δύνασαι, καλῇ, ἐπιστεμένη, ἀπιβούλευτη καὶ ἄκλευτη ὑπὲρ τῶν παραδομένων τῆς πραγμάτων νά 'μεθαν ἀπιλογιτ(οί) σου καὶ ἐσὺ νά τὴν ταγοποτίζεις καὶ ἐνδύνεις καὶ καλικόνεις αὐτὴν κατὰ τὴν κοτεντζιόν τῆς. Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νά τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἢ προέρεσι<ς> σου, νά τήνε πανδρεύεις ὡσάν παιδὴ τῆς ψυχῆς σοῦ καὶ ἀνέν καὶ μισεύση νά στέκεται εἰς ἐσένα νά μὴν τῆς δίδεις τίποτας καὶ νά ἐμπορῆς εἰς ἐσένα νά τήνε πέρνεις ἀπ' οπου ὑπάγη μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης διὰ νά σοῦ κάμνει σοστοὺς τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ. Καὶ πάλιν ἀνέν καὶ γενῇ τοῦ κακοῦ νά στέκεται εἰς ἐσένα νά μὴν τῆς δίδεις οὔδε πολὺ, οὔδε ὀλίγον. Καὶ πάλιν δουλεύγοντ(ά) σου καλῶ καὶ τιμιτικῶ τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ καὶ ἐσὺ δὲν τῆς ἤθελες δώση, νά τήνε πανδρεύσης, τότε νά ἐμπορῇ αὐτὴ νά σκοδέρνει ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου ὑπέρπυρα ἑκατὸν διὰ τοῦ γαστάλδω ...», 2/3/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αρ. 228.

63. «Manifestum facio ego Bonassida relicta q. Ser Iohannis Grimaldo ... tibi papati Vasilio Papadopulo de Chanea ad presens Candide existendi, quia affirmo mecum filium tuum, nomine Antoni, circa etatis annorum XIII, ut eum tenere tamquam filium meum anime, hinc ad annos quinque proxime venturos, ipsi quoque teneor expensas oris et calceaminum in consciencia mea ipse vero Antonius debeat michi servire in rebus necessaries meis iuxta eius posse et scribere et quia intentio tui papatis Vasili est quod dictus filius tuus sit cum Ser Iohanne Acontanto pictore ut comprehendat artem pictoris, sum contenta quod dictus filius tuus esse debeat omni die, horis debitis, secum in eius apotheca et domo et hore prandij VII et de nocte esse et redire debeat in domo mea sine ulla conditione. Ad hec autem ego suprascriptus papas sum contentus ...», 30/10/1453, M. Cattapan, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300-1500», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σ. 44, αρ. 7. Πρβλ. επίσης και στο ίδιο 30/10/1453, σσ. 44-45, αρ. 8.

ίδιο το κείμενο ορολογία, που παραπέμπει σαφώς σε ψυχοπαίδι⁶⁴.

Η πολυπλοκότητα αυτή σηματοδοτεί εξ ορισμού και μία ποικιλία στην ηλικία πρόσληψης του παιδιού σε παρόμοια δέση. Άλλοτε τα αναδρεπτά εντάσσονται στην ανάδοχη οικογένεια «ab infantiam»⁶⁵, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ανάλογη ένταξη γίνεται σε πολύ μεγαλύτερη ηλικία, ιδιαίτερα αν κάτι τέτοιο επιβάλλεται από εξωτερικούς παράγοντες όπως ορφάνια ή ένδεια των γονέων, ή αν αυτά προσλαμβάνονται για να διαδραματίσουν παράλληλα και ρόλους υπηρετικού προσωπικού.

Ακριβώς εξαιτίας του άτυπου χαρακτήρα του δεσμού, και των περιορισμένων εννόμων αποτελεσμάτων του, οι δεσμοί των αναδρεπτών με την οικογένεια προέλευσης δεν διαρρηγνύονται πάντοτε⁶⁶. Σε αρκετές περιπτώσεις τα παιδιά φαίνεται να διατηρούν κληρονομικά δικαιώματα απέναντί της και να εξακολουθούν να προσδιορίζονται με το επώνυμο

64. «αφλγ' Νοέμβριο στα κδ'. Φανερόν καμνο και ομολογώ εγω ο Γεώργιος Ανταλός κατηκούμενος εν τω χωρίω Στραβοδοξάρη ευρισκόμενος σήμερον εν τω χορίον Επισκοπή ότη ήλθαμε οισ σημβίβασην δεληματηκή με τον κυρ Γεώργιον Βγόντζα υιόν Μιχαήλ και δήδο τού α' πεδήν εδηκό μου κατά σάρκα αρσενηκόν ηνα λαύι αυτώ οδηα την ψυχην του να το αναδρέψη ηδηα σα να ήτονε πεδήν εδηκόν του, το οπήον ευρύσκειται την σήμερον μηνόν ια' και δηα τούτο να μην εχο πλέα καμίαν εξουσήαν ης αυτώ, αλά ουδέ αιδηκός μου να το γηρεψομε οδηα πεδή μας, και μετά να το εχη παντοτηνόν και ος βούλεται να το κάμη ανο οδηα ψυχήν σωτηρίας. Και αν ήδελε ερδη καιρός οπου να γηενή το πεδή δώτομον της δούλειψις και να δελήσο εγο ο κύρις του να του το παρο γε και να δελύση αυτόν του να μισέψη, να μηδέν υπορό ποτε αλα ουδε αυτό να του γυρέψομε πληρομαν ουδε ρογαν ουδε αλον τη καιρον οπου ηδελεν εχη με αυτόν, δηότης το περνη οδηα της ψυχήν του οχη δηα δουλευτήν του ...», 24/11/1533, Σιακωτός, ό.π., 68, αρ. 1.

65. «... Idcirco ego Marudalena, relictā Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutriti ab infantia in domo mea, unam caselam meam, in qua sunt quatuor camisie, duo façolia et una cultra alba nova, que omnia dimitto dicte Margarite pro anima mea. Item dimitto dicte Margarite lectum meum in quo iaceo ad presens cum sua tabulata. Item dimitto dicte Margarite pro anima mea unam meam domum ad pedem planum positam in territorio da qua Gornario cum suo onere. Item dimitto dicte Margarite unum epitocium rosatum pro anima mea ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· 1/9/1630, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 25 (σε περίληψη).

66. «Ἡλθων ἡ συμβήβασιν ο κυρ Μανουήλ Καραβελας ὁ διδάσκαλος, υἱὸς ποτὲ Φιλοδέου ἱερομονάχου ... με τὸν [[τὸν]] μπαπὰ κυρ Γιόργην τὸν Ταβράδων ... καὶ ἐπαντρέψασιν, ὁ πῖος ἀνοήρημένος Μανουήλ ἔχη τον γαμπρῶν, ὁ πῖος ἔνε τῆς γυνῆς αὐτοῦ ἀνεψηδὸς καὶ αναδρεπτος ... Ἀκομι τάσετε του ἀνοήροιμένου Κο<σταν>τῇ ἡ μάνα, ἡ κερα Λένα, ἀσίμην και χρησάφην υπέρπυρα ρν' ... Ἀκομι ὅ,τι ἤδελε φένεστε να μου εὔρεθουν εμεν, τῆς ἀνοήρημένη Ἑλένης, ἡς τὰ ἐπιθανατά μου, να ἦννε του λεγομένου Κοσταντίνου ...», 28/1/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 39.

ή έστω με το πατρώνυμό τους⁶⁷, χωρίς όμως τα λείπουν και αντίστοιχα παραδείγματα πρόσληψης του επιθέτου της ανάδοχης οικογένειας⁶⁸. Αξίζει τέλος να τονιστεί ότι η αποχώρησή τους από την ανάδοχη οικογένεια και η δημιουργία από μέρους τους δικών τους οικογενειών δεν σημαίνει αναγκαστικά τη διακοπή των σχέσεων μαζί της⁶⁹. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα αναθρεπτά παιδιά καθιστούν κληρονόμους τους ανάδοχους γονείς, ενώ μαρτυρείται ακόμη και η επιστροφή τους στην εστία της ανάδοχης οικογένειας μετά την χηρεία τους⁷⁰.

67. «... Idcirco ego Benedicta, relictā Dominici Gradonico ... Item dimitto Cali, sorori Turcoiani, quam nutriti, yperpera quinque ...», 16/7/1351, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 182· «... ἐγὼ Ἐργῆνα Κουρτοπούλα ... τὸ δὲ ῥεζήντουόν μου ὅλον εἶ τι ἄρα εὐρίσκομαι ἔχειν, ἀφίημι τῆς παιδίσκης ἀποῦ ἔχω διὰ τὴν ψυχὴν μου, ἡγουν τῆς Μαρίας Βουργαροπούλας, θυγατρὸς τοῦ Γεωργίου Βούργαρη ...», 17/12/1530, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 144· 8/2/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 12· 4/9/1618, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 323.

68. «... ἐγὼ Κοκόλης Μπουλιάστρος κόμης τοῦ ποτὲ κῦρ Θεόδωρου ... Ἔτι θέλω ὁ καὶ τὸ εἰρημένον σπιτόπουλον ἀποῦ ἀφίνω τῆς Ἑλένης, τὸ ὁποῖον εἶναι μέσα εἰς τοῦτο τὸ σπίτιον ἀποῦ τῆς ἀφῆκα, ἀφίνω το διὰ τὴν ψυχὴν μου εἰς γονικὸν αἰωνίως τοῦ Ἰωάννου Μπολιάστρο, τοῦ ἀναθρεπτοῦ μου ...», 16/6/1514, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 39· «... Τα κατογεγραμενα πράγματα διδ(ει) καὶ κόνσενιάρει ὁ ὁσιώτατος ἱερομοναχος καὶ πνευματικος παπὰ κυρ Νικανδρος το κατα κόσμον Ἀμπράμος υἱὸς ποτε Τζανι, οἰκὸν καὶ ευρησκομενος εἰς τὴν ὑπεραγια Θεοτοκο τὴν βροῦχιωτισα περιωχ(ῆ) τοῦ Ἀμπραμοχωριου τῆς Φουρν(ῆ)ς, τοῦ κυρ Ἀγγελ(ῆ) Κοῦδουμν(ῆ) υἱοῦ τοῦ Μιχελ(ῆ), ωτι ἐσημφόνισεν καὶ ἤλαβεν δια γαμβρον καὶ ἀνδραν τῆς ἀναθρευτῆς του ὀνόματ(ι) Νικολέτας θηγατέρας τοῦ κυρ Ἰωαννη Παντουδα λεγομενου Λαδουρά ...», 4/9/1618, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 323. Πρβλ. ἐπίσης Βαρζελιώτη, ὁ.π., σ. 45.

69. «... Idcirco ego Nicoleta Marcello, uxor Georgii Marcello, habitatrix Candide ... Item dimitto Calogree que est ad Sanctum Georgium diacone, que nutriti me yperpera tria ...», 19/10/1372, *not. Egidio Valoso*, McKee, Wills, αρ. 88· «... καγὼ Μακαρία μοναχὴ μικρόσχημος, τὸ δὲ ποτέ μου λαϊκὸν Μαρία Γαλόπενα, χήρα, γυνὴ τοῦ ποτὲ κυρ Δομενίκου Γαλόπ(ου) ... Καὶ πρῶτον μὲν πάντων ἀφίνω οἰκονόμους καὶ διορθωτὰς τῶν πτωχῶν μου, ὅσα μοι εὐρίσκονται, τὴν Μενέγαν τὴν Σκορδήλενα, τὴν γυναικα τοῦ Μάρκου Σκορδίλη, τὴν ἐμὴν ἀναθρεπτὴν ...», 15/9/1511, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 27· «... ἐγὼ ἡ καλογρέα ἡ Καλὴ Γεράκοματοπούλα ἀπὸ το Καστέλιν τῆς Φουρνῆς, οἰκουμένη εἰς τὴν Ὑπεράγια Θεοτόκον τὴν Ζωωδόχον Πηγὴ ... Ἔπιτα ἀφίνω ἐπίτροπον καὶ κομεσάριόν μου τὸν Ἰωάννη Καλιάτην, τὸν ἄνδρα τῆς ἀνεψιάς μου καὶ ἀναθρευτῆς μου τῆς Σοφίας, ἀπὸ τῷ εἰρημένον χωρίῳ ...», 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 68· 28/5/1597, *Zorzi Troilo*, αρ. 92· 10/3/1611, *Σπανάκης*, ὁ.π., σσ. 432-437· 16/11/1620, *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 37-40, αρ. 1· 3/6/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 355 (σε περίληψη).

70. «... ἐγὼ Ντιάνα Κορναροπούλα Μουδάτζενα ποτὲ ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο ... Τζη Μαρίας τζη ἀναθρευτῆς μου, ἀπου ευρισκεται πάλη στα χέρια μου διχῶς ἄνδρα, ευρισκεται στὸ σπήτι μου με ὅλον τζη το πράμα, α ποὺ τζῆ ἡχα δοσμένα, καὶ κρατο τζη καὶ ὕκοσι τολορα ἀπο ἐκίνα οπου τζη ἐφίκεν ὁ ἄνδρας τζη, να μποροῦ να τζη τα δῆδουναι δίχως καμίας λογίς δισκολια, καὶ ἀφίνο τζη καὶ δόδεκα δουκάτα,

2.4. Η ανάδοχη οικογένεια

Οι πληροφορίες των σχετικών νοταριακών πράξεων για την κατάσταση της οικογένειας υποδοχής των αναδρεπτών παιδιών είναι αρκετές και σκιαγραφούν σε ικανοποιητικό βαθμό μία εικόνα της. Άτεκνα ζευγάρια προσλαμβάνουν αναδρεπτούς και ψυχοπαίδια για να καλύψουν την έλλειψη κληρονόμων. Επίσης μονογονεϊκοί πυρήνες εντάσσουν στο σχηματισμό τους παρόμοια άτομα με απώτερο συνήθως σκοπό τη γηροκόμησή τους⁷¹. Δεν είναι ασυνήθιστο ακόμη και μοναχοί να εμφανίζονται με αναδρεπτά παιδιά⁷², ενώ από την περιπτωσιολογία των πηγών δεν λείπουν ούτε και τα αδέλφια που αναλαμβάνουν από κοινού την ανατροφή παιδιών⁷³.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις συχνά εντοπίζονται οικογενειακά σχήματα, τα οποία άλλοτε παράλληλα και άλλοτε διαδοχικά φιλοξενούν περισσότερα από ένα αναδρεπτά ή ψυχοπαίδια⁷⁴. Στη διαθήκη του Κο-

γιατή μου δουλεύγη δαμάκη κερò καὶ δεν τζη ύκαμα τήβοτζη ...», 18/5/1640, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 96-100, αρ. 9.

71. «... Έγὼ Βαρβάρα γυνὴ τοῦ ποτὲ Μοσχολέου Συρίγου ...» Ετι ἀφίημι τῇ Γενῇ τῇ ἐμῇ ἀναδρέπτῳ ὑπέρπυρα ν', καὶ ὅπως ἐκάτερος τῶν υἱῶν μου δώσῃ αὐτῇ ὑπέρπυρα κε', εἰς καιρὸν ὑπανδρείας αὐτῆς ...», 1/6/1504, Κ. Σάδας (εκδ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Κρητικαὶ Διαθήκαι*, τ. VI, Παρίσι – Βενετία 1872 – 1894 (Hildesheim – New York 1972), σσ. 691-692, αρ. 24.

72. «... Idcirco ego Catafigi, monacha, que vocatur Cali de ca' Quirino ... Item volo et ordino quod Maria quam nutriti, sit in manibus suprascripti Iohannis Cancarolo, commissarii mei ...», 27/7/1333, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 106· 19/10/1372, *not. Egidio Valoso*, McKee, Wills, αρ. 88· 15/9/1511, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 27· «... ἐγὼ Κυπριανὸς μοναχός, τὸ κατὰ κόσμον Μαυριανὸς τοῦ ποτὲ μαῖιστρο-Νικολοῦ ... Καὶ οὕτω ἀφίημι ἅπαντα, ὅσα ἐγὼ ἔχω καὶ ἀνειμένουν ἐμέ, τοῦ κυρ Ἰωακείμ μοναχοῦ τοῦ Μαζοκόπου, υἱοῦ τοῦ Μιχαήλ, ὃν ἐγὼ ἀνέδρεψα ...» (ημιτελὴς διαθήκη), 17/2/1523 (m.v. 1522), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 69α· 24/4/1541, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 215· 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 68· 24/11/1616, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 296· 4/9/1618, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 323· 8/3/1620, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 347. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅπως καὶ στὴν υιοθεσία εἶναι εμφανές ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομα ποὺ προσχώρησαν στὸ μοναχικὸ βίο σὲ μιὰ δεύτερη φάση τῆς ζωῆς τους.

73. «... Φανερόν κάμνωμεν ἡμεῖς Ἀννέζα, γυνὴ τοῦ εὐγενῆ ἄρχων μισερ Ντζουάνε Ντεμέντζ(ο) καὶ Ντζουάνε Τάντολ(ο) ... ἀδέλφια ... Καὶ οὕτως ἡμεῖς ... προμετέρωμεν τὴν ἀναδροπτῇ μας ὀνόματι Ἀδοῦσα ... νὰ λάβῃ σὲ τὸν λεγόμενον κυρ Μιχαήλ Ντουγλῇ ἄνδραν τῆς εὐλογητικὸν ...», 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αρ. 12.

74. «... Item dimitto (ego Georgius Bollani) Magdalene quam nutriti, tercium usufructus vinee quam tenet Georgius Franchio ... item dimitto suprascripte Magdalene yperpera centum, mensuras frumenti XXV de frumento veteri et mistata vini XXV, que frumentum et vinum dentur in obitu meo ... Item dimitto Cali filie mee de anima yperpera centum pro suo maritali et si dicta Cali obierit

κόλη Μπουλιάστρο για παράδειγμα παρουσιάζονται τόσο μία ψυχοπαίδα, όσο και ένας αναθρεπτός⁷⁵, ενώ ο Νικόλαος Πηγαδής ή Πηγαδάς, στις δύο διαθήκες, που συντάσσει με διαφορά πέντε περίπου ετών, μνημονεύει δύο διαφορετικούς αναθρεπτούς : μία κοπέλα και ένα νεαρό⁷⁶. Με την ίδια λογική η Ζαμπία Κορναροπούλα αναφέρει στη διαθήκη της συνολικά δύο αναθρεπτές, μία την οποία έχει ήδη αποκαταστήσει και μία άλλη, που την εποχή της σύνταξης της πράξης ζούσε στο σπίτι της⁷⁷.

ante suum maritare, habeat pater eius yperpera L et alia yperpara L fiant pro anima mea ...», 8/8/1410, X. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete, Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, τ. 2, Αθήνα 2004, αρ. 73· «... Item ... debbano ... dar a clarissimo misser Giacomo Baroci fó del clarissimo misser Lorenzo iperpiri sie mille ... e questo come per paterna benedittion, per haverlo nutrito nove anni continui ... Item, lascia á Cali et Franza sorelle, sue arlieve, per l' anima sua et per haverle nutrite in casa sua come figliole, iperpiri mille per l' una ... Item, vol et lascia á Lauretta, figliola de papa ser Manoli Vatianó, arlieva similmente come le sudette, il tempo del suo maritar iperpiri mille ...», 8/2/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 12· «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro ... Item lasso a Ergina nostra relieua il mio giardin posto à Dermatà à S(an)ta marina ... come hauemo fatto delle altre nostre relieue ... Lasso à Giorgi siffi fù mio arlieuo, il quale hò maridato tutto quello, che mi douerà dar al tempo della mia morte per l' anima mia ... », 10/3/1611, Σπανάκης, ό.π., σσ. 432-437· 3/6/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 355 (σε περίληψη)· «... Evriscondas me arostimegni ego, Cornarola Bonopula, pote afendi Andogni chie ghira tu pote afedi Bernandin Cornaro ... Acomi thello chie affino tu Zorzi apu enethrepsa, igios naturales tu afendi Zuan Giacumo Curino, ton emisso Stirona opu oriso ... Egho dhio ftoghules anathreftes, ti Maria Vladhimeropula chie tin Cornarola Plazzaropula, chie affino catha mias iperpira octo ghiliadhes ...», 8/6/1646, Γ. Μαυρομάτης, «Κι άλλες ελληνικές διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Cornaro», *Λοιβή*, Ηράκλειο 1994, σσ. 168-171, αρ. 2.

75. «... ἐγὼ Κοκόλης Μπουλιάστρος κόμης τοῦ ποτὲ κῦρ Θεοδώρου ... Ἐτι δέλω ὅτι ἡ Ἑλένη τὸ παιδίον τῆς ψυχῆς μου εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς ρηθείσης Μαρούλας καὶ ἐν τῇ ὑποταγῇ αὐτῆς ἕως καιροῦ ὑπανδρείας αὐτῆς ... Ἐτι δέλω ὅ καὶ τὸ εἰρημένον σπιτόπουλον ἀποῦ ἀφίνω τῆς Ἑλένης, τὸ ὁποῖον εἶναι μέσα εἰς τοῦτο τὸ σπίτιον ἀποῦ τῆς ἀφῆκα, ἀφίνω το διὰ τὴν ψυχὴν μου εἰς γονικὸν αἰωνίως τοῦ Ἰωάννου Μπουλιάστρο, τοῦ ἀναθρεπτοῦ μου ...», 16/6/1514, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 39.

76. «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδῆς τοῦ ποτὲ κῖρ Ἰωάννου ... Ἐτι ἀφίω τῆς Μαρίας, θυγατρὸς τοῦ ποτὲ [...], τῆς ψυχῆς μου παιδίον ἀποῦ ἔχωμεν εἰς τὸ σπίτιν μας, ὑπέρπυρα τριακόσα», 20/5/1524, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 89· «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδᾶς ... Τὰ δὲ εἰρημένα μου ἄρματα ἀφίημι τοῦ Ἀλοῖζε Κορυφιάτου ἀποῦ ἀνέθρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 13/9/1529, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 135.

77. «... εγὼ Ζαμπία Κορναροπούλα, διγατέρα του καθαροτατου αφεντη Ντζαν Φραντζεσκο Κορναρο καβαλιερο καὶ αρχόντισα του εκλαμπροτατου αφεντη Μαδιω Τζεν ... Αφηνο τζι αναθρεφτις μου τζι Ζαμέτας, αποῦ παντρεψα εδα καὶ πῖρα τζι το μισὲρ Νικολό το Δοξαρα, δουκατα κορεντε νο ικοσι πέντε για τι ψιχι μου ... Τιν αλι

Η κοινωνική προέλευση των ανάδοχων οικογενειών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Οικογένειες βενετών και κρητικών ευγενών καθώς επίσης και πλούσιων αστών παρουσιάζονται να φιλοξενούν αναδρεπτά και ψυχοπαίδια με την ίδια περίπου συχνότητα που γίνεται και στους κόλπους των λιγότερων εύπορων αστικών τάξεων. Αντίθετα στο φαινόμενο δεν φαίνεται να μετέχουν ιδιαίτερα οι πληθυσμοί της υπαίδρου, αφού τα σχετικά παραδείγματα είναι περιορισμένα. Στις 850 και πλέον πράξεις του Μανόλη Βαρούχα, νοταρίου της ενδοχώρας του Ρεδύμνου⁷⁸, δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε αναδρεπτό, παρ' όλο που μέσα από τις γραμμές των εγγράφων του παρελαύνουν και μέλη της τοπικής αριστοκρατίας. Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνει και το κατάστιχο του νοταρίου παπά-Ιωάννη Κατзарά από το Καστέλι της Φουρνής. Όχι μόνο - παρά τον μεγάλο αριθμό των πράξεων - εντοπίστηκαν ελάχιστες αναφορές σε αναδρεπτά⁷⁹, αλλά και μία προσεκτικότερη μελέτη αποδεικνύει ότι στο σύνολο τους σχεδόν πρόκειται για ορφανά παιδιά που ανατρέφονται από τον άμεσο συγγενικό τους κύκλο. Τέλος ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για το πρωτόκολλο του κατά τρεις περίπου αιώνες παλαιότερου Franciscus de Cruce. Το αγροτικό κατά βάση πελατολόγιο του νοταρίου δεν έχει την πολυτέλεια να φιλοξενεί στα οικογενειακά του μορφώματα αναδρεπτά παιδιά ή ψυχοπαίδια⁸⁰.

Οι εξουσίες των ανάδοχων αυτών γονέων σε πολλές περιπτώσεις προσομοιάζουν με αυτές των πραγματικών. Έχοντας ως βάση την αρχή ότι η ανάληψη της ανατροφής ενός παιδιού σημαίνει και τη μεταβίβαση ενός μέρους τουλάχιστον των εξουσιών του κηδεμόνα, οι ανάδοχοι γονείς εμφανίζονται να υπογράφουν τις συμβάσεις μαθητείας και υπηρεσίας των αναδρεπτών παιδιών τους⁸¹, και να συνάπτουν τις γαμήλιες συμφωνίες τους προκίζο-

αναδρεφτι, απου εχο εδα ις το σπιτι μου, ρακομανταρο του γιου μου του Νικολάκι, εστοντας καὶ να νε νενωπουλα του καὶ κατεχο πως την αγαπα καὶ ας τιν ακομονταρι ος δελι ...», 16/11/1620, Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ., σσ. 37-40, αρ. 1.

78. W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597 – 1613)*, Ρέθυμνο 1987.

79. Συγκεκριμένα σε ένα σύνολο 750 περίπου πράξεων που καλύπτουν μία περίοδο 27 ετών (1607-1635), οι αναφορές σε αναδρεπτά είναι μόλις δέκα.

80. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, Βενετία 1999. Ειδικά για την πελατεία του νοταρίου βλ. στο ίδιο, σσ. 18-19.

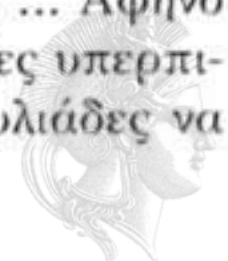
81. «Manifestum facio ego Bonassida suprascripta ... tibi Ser Iohanni Acontanto pictori ... et tuis heredibus, quia affirmo tecum Antonium filium meum anime, filium suprascripti papatis Vasili presentis ad hec et contenti, hinc ad annos quinque proxime venturos ...», 30/10/1453, Cattapan, Nuovi documenti κτλ., σσ. 44-45, αρ. 8 (Πρβλ. επίσης στο ίδιο 30/10/1453, σ. 44, αρ. 7)· 27/5/1603, Βαρζελιώτη, ό.π., σσ. 280-281, αρ. 7.

ντάς τους ανάλογα⁸². Δεν είναι σπάνιες μάλιστα οι περιπτώσεις που τα ποσά παρόμοιων προικοδοσιών έχουν ήδη προκαθοριστεί από τις ίδιες τις συμβάσεις ανάληψης των παιδιών⁸³. Βέβαια τον καλύτερο καθρέπτη των διαπροσωπικών αυτών σχέσεων αποτελούν οι διαθήκες των ανάδοχων γονέων. Με αυτές καθορίζουν τους κηδεμόνες των αναδρεπτών τους, αναθέτοντας τη φροντίδα και την αποκατάστασή τους σε συγγενικά πρόσωπα⁸⁴. Ο

82. «Ἦλθων ἡ συμβήβασιν ο κυρ Μανουήλ Καραβελας ὁ διδάσκαλος, υἱὸς ποτὲ Φιλοθέου ἱερομονάχου ... με τὸν [[τὸν]] μπαπὰ κυρ Γιόργην τὸν Ταβράδων ... καὶ ἐπαντρέψασιν, ὁ πῖος ἀνοήρημένος Μανουήλ ἔχη τον γαμπρῶν, ὁ πῖος ἔνε τῆς γυνῆς αὐτοῦ ἀνεψιῶς καὶ αναδρεπτος ... καὶ ὁ ἀνοοίριμένος Μανουήλ τάσετε φανερῶν του λεγομένου Κοσταντίνου, του αναδρεπτου του, πράματα ης ὅ,τι δὲ καὶ ἂν ἔχη, ἥτης μόμπελε ὅσάν καὶ στάμπελε καὶ μασαρία σπιτίου, τὰ ὅπια του διδι αὐτὰ κινητὰ καὶ ἀκίνητα ὅδια ψυχικήν σωτηρίαν ...», 28/1/1525, Ἰωάννης Ολόκαλος, αρ. 39· «... ἐγὼ Μαρία Ἀρκολιάδενα, χῆρα τοῦ ποτὲ κῦρ Παύλου ... Ἔτι ὁμολογῶ ὅκαὶ ἔταξα προικίον τῆς Μαρίας Χίντενας, τῆς ἀναδρεπτῆς μου, τῆς ὁποῖας λέγω καὶ ἔταξα ὅλα ὑπέρπυρα ρν' ...», 6/7/1529, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 134· 3/4/1549, Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β', αρ. 12· 18/12/1572, Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 114-115, αρ. 616 (σε μετάφραση)· 24/8/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 34· 16/11/1620, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ., σσ. 37-40, αρ. 1· 1/10/1614, *Ἰωάννης Κατζαράς*, αρ. 229· 30/8/1631, *Ἰωάννης Κατζαράς*, αρ. 59. Πρὸς, ἐπίσης Βαρζελιώτη, ὁ.π., σ. 41-42.

83. Βλ. σχετ. Βαρζελιώτη, ὁ.π., σσ. 40-41.

84. «... Idcirco ego Catafigi, monacha, que vocatur Cali de ca' Quirino ... Item volo et ordino quod Maria quam nutriti, sit in manibus suprascripti Iohannis Çancarolo, commissarii mei ...», 27/7/1333, *not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills* κτλ, αρ. 106· «... Ἐγὼ Βαρβάρα γυνὴ τοῦ ποτὲ Μοσχολέου Συρίγου ... Ἔτι ἀφήμι τῇ Γενῇ τῇ ἐμῇ ἀναδρέπτῳ ὑπέρπυρα ν', καὶ ὅπως ἐκάτερος τῶν υἱῶν μου δώσῃ αὐτῇ ὑπέρπυρα κε', εἰς καιρὸν ὑπανδρείας αὐτῆς ...», 1/6/1504, Σάδας, ὁ.π., σσ. 691-692, αρ. 24· «... ἐγὼ Ἐργῆνα Κουρτοπούλα, θυγατέρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζουὰν Κούρτη ... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλων ἵνα εἰσὶν ἐπιμελῖται καὶ κουμεσάριοί μου ὁ κῦρ Μανούσος Μπονασέρις ... τὸ δὲ ῥεζήντουόν μου ὅλον εἴ τι ἄρα εὐρίσκομαι ἔχειν, ἀφήμι τῆς παιδίσκης ἀποῦ ἔχω διὰ τὴν ψυχὴν μου, ἡγουν τῆς Μαρίας Βουργαροπούλας, θυγατρὸς τοῦ Γεωργίου Βούργαρη, νὰ ἔναι εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ θέλημαν τοῦ λεγομένου κυρ Μανούσο ἕως ὥρας ὑπανδρείας αὐτῆς, ἵνα ὑπανδρεύσῃ αὐτήν. Καὶ νὰ τῆς δώσῃ εἴ τι ἄρα αὐτῆς ἀφήμι διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 17/12/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 144· «... ἐγὼ ὁ Ντζὰν Φραντζέσκο Κορνάρους ... Ακομή ἀφήνο του Νικολò, του μπαστάρδο του μακαρήτι του γιού μου τοῦ Γιακουμί, δουκάτα κορένται κριτικὰ διακόσα, γιὰτὴν τὸν ἔχο στο σπήτι μου καὶ ἀναδρέφο τονε' μετὰ τούτο νὰ μὴν ευγὴ ἀποῦ το θέλημα τῆς κεράς του καὶ κομμισαριᾶς μου, καὶ του ἀδελφοῦ του του Μπενέτο, μπαστάρδος καὶ ἐκίνος του ἀνωθεν μου ηγιού του Γιακουμή ...», 7/4/1622, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ., σσ. 45-58, αρ. 3· «... ἐγὼ Ντιάνα Κορναροπούλα του ποταὶ ἐκλαμπρότατου ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου καβαλιέρο καὶ ἀρχόντισσα χῆρα του ποταὶ ἐκλαμπρότατου ἀφέντη Νικολò Μουδάτζο ... Αφήνο τῇ ἀναδρευτῇ μου, τῇ Καλῇς Αχλαδοπούλας νὰ παντρευτῇ τρεῖς χηλιάδες ὑπερπύρα καὶ ἡκοσι τολώρα του γαμπροῦ χαρίσματα, τα ὅπια ὑπερπύρα τρεῖς χηλιάδες νὰ

Bartolomeus de Militibus για παράδειγμα καταλείπει με τη διαθήκη του 25 υπέρπυρα στην αναδρεπτή της μητέρας του, η οποία την εποχή εκείνη ζούσε στο δικό του σπίτι⁸⁵, ενώ ο Ανδρέας Καλονάς επιφορτίζει τα παιδιά του με το καθήκον να αποκαταστήσουν και να προικίσουν την ψυχοκόρη της οικογένειας, καθορίζοντας με λεπτομέρειες όχι μόνο το ποσό της προίκας της αλλά ακόμα και το επάγγελμα του γαμπρού⁸⁶. Παράλληλα, παρά την απουσία εκατέρωθεν κληρονομικών δικαιωμάτων, οι ανάδοχοι γονείς κληροδοτούν στους αναδρεπτούς τους από αντικείμενα⁸⁷ και χρηματικά

τῇ δόσουσιν ἀπὸ ρουχα οπού εχο ἀπο δικά μου, στρομάτζα, σεντόνια δύο ζευγάρια, παπλομα, φηστάνια καὶ ποκάμισα καλὰ νὰ τὴν πανδρεψουσι, καλὰ νὰ τῇ παρουσι ἀνδρωπον νὰ τῇ δίδι ψομὴ ...», 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ., σσ. 85-90, αρ. 7· «... ego Heleneta, thigatera tu potè ecclabrotatu afendi Vincenzo Cornaro chie ghirta arghondissa apu ton potè ecclambrotaton afendi Marco Foscarini condutieri ... Affino ci Erginas ci anathreftis mu dheca ghiliadhes iperpira pruchia gharismata tu gambru ...», 18/8/1639, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ., σσ. 111-116, αρ. 11.

85. «... Idcirco ego Bartholomeus de Militibus, habitator burgi Candide ... Inprimis dimitto Herini quam nutritivit mater et comissaria mea, que est ad presens in domo mea, yperpera viginti quinque pro suo maritare pro anima mea ...», 9/4/1332, *not. Antonio Rodulfo*, McKee, Wills, αρ. 453.

86. 25/5/1639 και 18/5/1641, *Αντρέας Καλλέργης*, αρ. 143 και 209 (σε περίληψη).

87. 4/11/1312, *not. Stefano Bono*, McKee Wills, αρ. 354· «... Idcirco ego Marudalena, relicta Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutritivi ab infantia in domo mea, unam caselam meam, in qua sunt quatuor camisie, duo façolia et una cultra alba nova, que omnia dimitto dicte Margarite pro anima mea. Item dimitto dicte Margarite lectum meum in quo iaceo ad presens cum sua tabulata ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· «... καὶ γὰρ Ἐλισάβετ Βαγιάνενα, γυναῖκα τοῦ Ἰωάννου ... Εἴτα καὶ ἀφίνω τοῦ παιδίου ἀποῦ ἐνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου τῷ ἐπ' ὀνόματι Μανούσω Ρουκέλη τὴν δραμπόντα μου καὶ μίαν προσκεφαλάδα καὶ δύο προσκεφαλάδια ... Ἀκομὴ ἀφίνω αὐτῷ καὶ τρία δακτυλίδια ἀργυρὰ καὶ τρία πυρούνια ἀργυρά. Ἀκομὴ καὶ μίαν ζυγὴν σενδόνια ... Καὶ ταῦτα ἀφίνω τοῦ εἰρημένου Μανούσω διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ἀκομὴ ἀφίνω του καὶ τὴν κασέλαν μου ἀποῦ ἔτονε ἐδική μου, καὶ τὸ πάπλωμά μου ...», 17/7/1509, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 14· «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδὰς ... Τὰ δὲ εἰρημένα μου ἄρματα ἀφίημι τοῦ Ἀλοῖζε Κορυφιάτου ἀποῦ ἀνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 13/9/1529, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 135· «... ἐγὼ ἡ Μαθιὰ ἡ Μπονοπούλα τοῦ ποταὶ ἀφέντη Μπερναρδὴ καὶ ἀρχόντισσα τοῦ ποταὶ ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρο ... Ἀκομὴ δέλο καὶ τοῦ ἀνωθε Τζουαν Φρεντζέσκο τοῦ ἐγγόνου μου νὰ νε το σπήτι μου ἀπου στέκομε ἐπὰ εἰς τὸ Κάστρο, γιὰτὴ τὸνε ἐνέδρεψα καὶ εχο τὸ οσὰν ἡδιό μου πεδὴ οσὰν καὶ τὸ κύριν του, καὶ νὰ νε ἐδικόν του με τὸ κάδρο τὸ μεγάλο τὸ Δίπνο τὸ Μυστικὸ ἀπὸ νε ἀποπανοδιὸ στο σόλο καὶ τὸ φανάρι τὸ χρυσὸ ἀποῦ κρέμετε πάντα εἰς τὸ σπήτι στο πότρεγο με τῇ χερες τοῦ σπητιου καὶ ἦνιε πένται ἀποῦ βάνου τῇ τὸρ-τῆς καὶ τὰ πανιὰ τὰ σκαρλάτα ἀπου ἐ<στ>ολίζαμε(;) τὸ πόρτεγο καὶ τὴν ταῦλα τὴν μεγάλη τὴν καρένια καὶ τῇ σπαλιέρες τῇ μπρόκας ἀπου στολίζαμε τὴν κάτω κάμερα ...», 8/6/1623, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ., σσ. 71-76, αρ. 5.

ποσά⁸⁸ μέχρι και ακίνητα⁸⁹, επιφορτίζοντάς τους με την τέλεση των μεταθανάτιων τελετουργιών τους⁹⁰, ενώ ενδεικτικό της ένταξής τους στην

88. «... Idcirco ego Catafigi, monacha ... Item volo et ordino quod Maria quam nutriti ... et tunc dentur ei yperpera decem pro anima mea in auxilio sue repromisse ...», 27/7/1333, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 106· «... Idcirco ego Agnes, relictā ser Marci Contareno ... Item dimitto Pothe, quam nutriti in domu mea, pro suo maritare yperpera decem ...», 16/6/1345, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 194· «... Ἐγὼ Νεράτα γυνὴ τοῦ κυρ Κωνσταντίνου Κορωναίου Σαρτούρου ... εἶτα ἀφήμι τῇ Ἄννῃ θυγατρὶ τῆς ψυχῆς μου ὑπέρπυρα σ' μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον ...», 31/7/1502, Σάδας ό.π., σσ. 682-683, αρ. 18· «... Ἐγὼ Βαρβάρα γυνὴ τοῦ ποτὲ Μοσχολέου Συρίγου ... Ἐτι ἀφήμι τῇ Γενῇ τῇ ἐμῇ ἀναδρέπτῳ ὑπέρπυρα ν', καὶ ὅπως ἐκάτερος τῶν υἱῶν μου δώσῃ αὐτῇ ὑπέρπυρα κε', εἰς καιρὸν ὑπανδρείας αὐτῆς ...», 1/6/1504, Σάδας ό.π., σσ. 691-692, αρ. 24· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Νικολὸς Τζηρίγος, σομαρὰς τὴν τέχνην ... Ἐτι ἀφήμι τῆς Μαρίας, ἣν ἀναδρέφῳ εἰς τὸ σπήτη μου διὰ τὴν ψυχὴν μου, ἥγουν εἰς τὴν ὥραν τῆς ὑπανδρείας αὐτῆς καὶ δουκάτα εἰκοσιπέντε κορέντε διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 10/5/1531, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 148· Ιανουάριος 1642, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 241 (σε περίληψη)· 25/11/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 141 (σε περίληψη).

89. «... Idcirco ego Marudalena, relictā Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutriti ab infantia in domo mea ... unam meam domum ad pedem planum positam in territorio da qua Gornario cum suo onere ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· «... καγὼ Ἐλισάβετ Βαγιάνενα, γυναῖκα τοῦ Ἰωάννου ... Εἶτα καὶ ἀφίνω τοῦ παιδίου ἀποῦ ἐνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου ... τὸ ἀμπέλη μου τὸ κεῖμενον εἰς τὸ χωρίον Κουνάβοι ...», 17/7/1509, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 14· «... δια τοῦτο ἐγὼ, παπα-Ιω(άνν)ης Παπαδόπουλος ... ἀκόμη ἀφήνω καὶ τοῦ ἀναδρευτοῦ μου, τοῦ Μηχελῆ, μῆαν φιτέαν ἀμπέλη ... ἀκόμη ἀφήνω τοῦ ἑναν σπιτι ὅπου ἔχω εἰς τοῦ Γάζει ...», 29/7/1529, W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), «Οἱ διαθήκες τοῦ κρητικῆς νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), (στο ἐξῆς *Αντώνιος Γιαλέας*), 23-25, αρ. 5-6· 29/7/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 15· «... ἐγὼ ἡ Μαδιὰ ἡ Μπονοπούλα τοῦ ποταὶ ἀφέντη Μπερναρδὴ καὶ ἀρχόντισσα τοῦ ποταὶ ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου τοῦ καβαλιέρο ... Αὐκομὴ δέλο καὶ τοῦ ἀνωθε Τζουὰν Φραντζέσκο τοῦ ἐγγόνου μου νά νε το σπήτι μου ἀπου στέκομε ἐπὰ εἰς τὸ Κάστρο, γιὰτὴ τονε ἐνέδρεψα καὶ ἐχο το οσὰν ἡδιό μου πεδὴ οσὰν καὶ τὸ κύριν τοῦ ...», 8/6/1623, *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικὰ ἐγγράφα κτλ.*, σσ. 71-76, αρ. 5· «... Ego Diana Cornaro potte argho afedi Francesco che ghira tu potte arghu afedi Nicolo Muazzo ... Acomi afino tu Migheli tu anathreftu mu to spiti apu ecratie is to ghorio Vathia na mi bori na pleroni para mia ornitha mono ... Acomi afino tu che ena soghoro ...», 30/3/1661, *Ανέκδοτα βενετικὰ ἐγγράφα κτλ.*, σσ. 102-108, αρ. 10.

90. «... καγὼ Μακαρία μοναχὴ μικρόσχημος, τὸ δὲ ποτέ μου λαϊκὸν Μαρία Γαλόπενα ... Καὶ πρῶτον μὲν πάντων ἀφίνω οἰκονόμους καὶ διορθωτὰς τῶν πτωχιῶν μου, ὅσα μοι εὐρίσκονται, τὴν Μενέγαν τὴν Σκορδιήλενα, τὴν γυναῖκα τοῦ Μάρκου Σκορδίλη, τὴν ἐμὴν ἀναδρεπτήν ... καὶ αὐτὴ ἔστω κεκρατημένη μνημονεύειν με διὰ τῶν ἐξόδων αὐτῆς καὶ λειτουργίας ποιεῖν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς μου κατὰ τὴν τάξιν τῶν μοναχῶν Χριστιανῶν ὅτι ἀφήμι αὐτῆς τὴν ψυχὴν μου ...», 15/9/1511, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 27· «Ἠλθων ἡ συμβήβασιν ὁ κυρ Μανουὴλ Καραβελας ὁ διδάσκαλος ... με τὸν

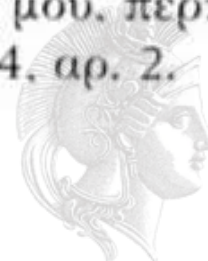
ανάδοχη οικογένεια και της αποδοχής τους από το ευρύτερο περιβάλλον, αποτελεί η κατάλεια κληροδοτημάτων από πρόσωπα του συγγενικού και κοινωνικού περίγυρου⁹¹. Γενικότερα τα κληροδοτήματα συνιστούν ένα σημαντικό δείγμα για την αξιολόγηση της ποιότητας των αναπτυσσόμενων σχέσεων ανάμεσα στην ανάδοχη οικογένεια και στο αναδρεπτό παιδί. Η μεγάλη αυτή ποικιλία στην κληρονομική μεταχείριση δηλώνει και ως ένα βαθμό την ύπαρξη εσωτερικών κατηγοριοποιήσεων στα παιδιά αυτά, τα οποία άλλοτε εξισώνονται με τους γνησίους κατιόντες και απολαμβάνουν ανάλογης μεταχείρισης, ενώ άλλοτε τείνουν να εξισωθούν με τους υπόλοιπους υπηρέτες της οικογένειας.

Βέβαια οι σχέσεις των παιδιών αυτών με τους ανάδοχους γονείς δεν ήταν πάντοτε ιδανικές. Το παράδειγμα του Γιώργη Σκορδίλη, αναδρεπτού του Μάρκου Ρουσοψίρη, ο οποίος επιχείρησε δύο φορές να επιστρέψει στη φυσική του οικογένεια⁹², είναι ίσως ενδεικτικό για τις αντιξοότητες παρόμοιων σχέσεων. Περιστατικά κακομεταχείρισης ή εκμετάλλευσης δεν πρέπει να ήταν άγνωστα, παρόλο που το είδος των εξεταζόμενων πηγών δεν προσφέρεται για παρόμοιες πληροφορίες. Εν προκειμένω περισσότερο κατατοπιστική είναι η μαρτυρία των λογοτεχνικών κειμένων. Στον *Κατζούρμπο* για παράδειγμα, η Πουλισένα, γυναίκα ελαφρών ηδών, «ρουφιάννα καὶ πολιτικὴ» κατά τον ποιητή, ωθεί στην πορνεία την αναδρεπτή της Κασσάντρα ευελπιστώντας με αυτόν τον

[[τὸν]] μπαπὰ κυρ Γιόργην τὸν Ταβράδων ... καὶ ἐπαντρέψαση, ὁ πῖος ἀνοήρημένος Μανουὴλ ἔχη τον γαμπρὼν, ὁ πῖος ἔνε τῆς γυνῆς αὐτοῦ ἀνεψιῶς καὶ αναδρεπτος ... καὶ ἦς τὴν τελευτὴν αὐτῶν να ἔνε ὁ ἀνοοῖρημένος Κοσταντῆς κρατιμένος να τοὺς μνημονέ[[ε]]υι κατὰ τὴν τάξην τῶν χριστιάνων του καθενὸς λητουργίες ρ', χόρια τα μνημόσινα ...», 28/1/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 39· «... ἐγὼ ἡ καλογρέα ἡ Καλὴ Γεράκοματοπούλα ... Ἀκόμη θέλω καὶ ἡ στέρνα ὅπου ἔχω εἰς το Καρίδη ... καὶ νά 'νε τῆς ἀνωεῖρημένης ἀνεψιῶς καὶ να με θαύσι εἰς τὴν λεγώμενην ἐκκλησίαν καὶ να με μνημονεύσι κατὰ τὴν τάξιν τῶν καλογράδ(ων) ...», 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 68.

91. «Idcirco ego Thomasina, relictā Iacobi Cornario ... Item dimitto Marchesine, filie Sophye, quam Sophyam nutriti, pro suo maritare yperpera vigintiquatuor ...», 23/3/1348, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 220· «... Idcirco ego Mariçoli, filia quondam ser Angeli Secreto ... Item dimitto Marie, quam nutriti mater mea, yperpera quindecim ...», 6/6/1362, *not. Giovanni de Hugolinis*, McKee, Wills, αρ. 610· «... ἐγὼ Ἀλησάφη Βαγιάδενά ... ἀκομὴ θέλω καὶ ἀφίνω τῆς Ἑλένας, τῆς ἀναδρευτῆς τοῦ Ασπρογίτη, φουστάνην ἓνα καὶ πουκάμησον ἓνα καὶ ἀπὸ τὴν μασαρίαν μου ὅ,τι ἤθελεν δελήσει ὁ ἄνω μου κουμεσάριος ...», 20/12/1530, *Αντώνιος Γιαλέας*, 60-61, αρ. 18-19· «... ἐγὼ ἡ Κατερουτῆ, διγατέρα ποτε ἐκλαμπροτατοῦ ἀφεντη Βιτζεντζο Κορναρο καὶ κονσορτε τοῦ ἐκλαμπροτατοῦ ἀφεντι Μικελε Ντεμετζο ... Ἀφηνό τῆς Κατεργίας, ἀναδρεφτῆς τῆς κερα Λενας τῆς ἀδελφῆς μου, περπυρα χίλια ...», 17/3/1616, *Μαυρομάτης*, *Ελληνικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 219-224, αρ. 2.

92. Βλ. σχετ. Βαρζελιώτη, *ό.π.*, σ. 35.

τρόπο σε μια απόσβεση των εξόδων ανατροφής⁹³. Με την ίδια λογική ασυνήθιστα δεν ήταν ούτε και περιστατικά ερωτικών σχέσεων μεταξύ αναδρεπτών και ατόμων του περιβάλλοντος της ανάδοχης οικογένειας. Χαρακτηριστικότερη ίσως είναι η περίπτωση του Francesco Barozzi, ο οποίος στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ανάμεσα στα άλλα κατηγορήθηκε ότι διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με τον αναδρεπτό του⁹⁴.

Για μεθοδολογικούς λόγους τα ψυχοπαίδια εξετάστηκαν μέχρι στιγμής από κοινού με τα αναδρεπτά παιδιά, αφενός γιατί οι δύο άτυποι δεσμοί παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες και αφετέρου γιατί τα μεταξύ τους διαχωριστικά όρια δεν είναι πάντοτε απόλυτα ευκρινή. Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις είναι εμφανές ότι ο όρος «τῆς ψυχῆς μου παιδίον» περιγράφει μία διαφορετική ομάδα ατόμων, που φαίνεται να κατέχει μέσα στην οικογένεια μία όχι απόλυτα προσδιορίσιμη θέση κατώτερη των αναδρεπτών, εκτελώντας κάποιες φορές και καθήκοντα υπηρέτη. Ο Μάρκος Βλάχος στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, αφήνει με τη διαθήκη του στο ψυχοπαίδι του σπιτιού ένα αμπέλι, με τον όρο να παραμείνει τουλάχιστον πέντε χρόνια στην υπηρεσία της συζύγου του⁹⁵. Η εργασιακή σχέση που συνδέει τον Βλάχο με το ψυχοπαίδι του είναι εμφανής όπως και σε πολλά άλλα παρόμοια περιστατικά, όπου τα μέλη της ανάδοχης οικογένειας χαρακτηρίζονται ως «κύριοι»⁹⁶ ή προσδιορίζεται με ακρίβεια ο λειτουργικός ρόλος των ατόμων αυτών μέσα στην οικογένεια⁹⁷.

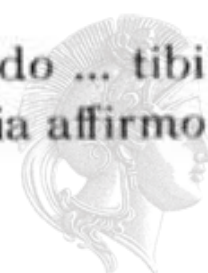
93. Πρβλ. σχετ. Βαρζελιώτη, ό.π., σ. 22.

94. «... Che havendo tolto in casa sua detto misser Francesco Michali Margopulo detto Calona per suo relevo, lo negociava come donna ...», 8/5/1594, Γιαλαμά, ό.π., 396-402, αρ. 11/2, στιχ. 114-116. Πρβλ. επίσης Γιαλαμά, ό.π., 339.

95. «... κἀγὼ ... ὁ Μάρκος Βλάχος ... Ἐτι ἀφίνω εἰς τὰς χεῖρας τῆς γυναικός μου καὶ τὸ ζευγάρι μου καὶ τὰ ἕτερα μου κτήματα διὰ νὰ ἀποκρατοῦνται ὁμοῦ μὲ τὸ παιδί μου καὶ μὲ τὸ παιδίον τῆς δούλευσης καὶ νὰ κάμνουν αὐτοὶ καὶ διὰ τὴν ψυχὴν μου ... Ἐτι ἀφίνω τὸν νέον ἄμπελον ... τοῦ παιδίου τῆς ψυχῆς μου ... Ἐτι καὶ τὸ χωράφιν μου κείμενον εἰς τὴν Ἑλαίαν ... Καὶ ταῦτα ἀφίνω αὐτῷ διὰ τὴν ψυχὴν μου καὶ διὰ τὰ καλά, πλὴν ἐὰν κάμει εἰς τὸ σπίτη μου ἑτέρους χρόνους πέντε καλὰ καὶ πεπιστευμένα, εἰ δὲ οὐ δελήσει ποιῆσαι τοὺς εἰρημένους ἐ' χρόνους ...», 26/8/1509, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 15.

96. «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδῆς τοῦ ποτὲ κὶρ Ἰωάννου ... Ἐτι ἀφίω τῆς Μαρίας, θυγατρὸς τοῦ ποτὲ [...], τῆς ψυχῆς μου παιδίον ἀποῦ ἔχωμεν εἰς τὸ σπίτην μας, ὑπέρπυρα τριακόσα ... σὺν τούτῳ, ἵνα ἔναι εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰς τὸ θέλημα ἐντίμως καὶ καλῶς μὲ τὴν λεγομένην μου συμβίαν τὴν κυρίαν αὐτῆς ...», 20/5/1524, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 89· 1/9/1630, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 85 (σε περίληψη)· «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro ... Item lasso a Ergina nostra relieua ... douendo esser obediente à sua mad(on)na fino, che la mariti ...», 10/3/1611, Σπανάκης, ό.π., σ. 433.

97. «Manifestum facio ego Bonassida relictæ q. Ser Iohannis Grimaldo ... tibi papati Vasilio Papadopulo de Chanea ad presens Candide existendi, quia affirmo

Εξάλλου την ύπαρξη διαχωριστικών υποδηλώνει με σαφή τρόπο και το φαινόμενο της παρουσίας στο ίδιο οικογενειακό σχήμα τόσο αναδρεπτών όσο και ψυχοπαιδιών⁹⁸. Από την άλλη πλευρά και τα ίδια τα ψυχοπαίδια συνυπάρχουν με υπηρέτες, από τους οποίους και σαφώς διακρίνονται, γεγονός που αν μη τι άλλο αποδεικνύει την ετερότητα τους.

Αποτελεί εντέλει κάτι παραπάνω από βεβαιότητα η διαπίστωση ότι ο πυρήνας της κρητικής οικογένειας της βενετοκρατίας, πλαισιώνεται από ένα ευρύτερο κύκλο προσώπων, ο οποίος ανάλογα πάντα με την κοινωνική της προέλευση, την οικονομική της επιφάνεια, αλλά και τους αναπτυσσόμενους στο εσωτερικό της συναισθηματικούς δεσμούς, καλείται να διαδραματίσει ένα ιδιαίτερο ρόλο. Οι περιστάσεις που επέβαλλαν αυτή την πραγματικότητα ξεπερνούν σίγουρα τα στενά όρια της ιστορίας του δικαίου και της οργάνωσης των δεσμών μίας κοινωνί-

mecum filium tuum, nomine Antoni, circa etatis annorum XIII, ut eum tenere tamquam filium meum anime, hinc ad annos quinque proxime venturos, ipsi quoque teneor expensas oris et calceaminum in consciencia mea ipse vero Antonius debeat michi servire in rebus necessariis meis iuxta eius posse et scribere et quia intentio tui papatis Vasili est quod dictus filius tuus sit cum Ser Iohanne Acontanto pictore ut comprehendat artem pictoris, sum contenta quod dictus filius tuus esse debeat omni die, horis debitis, secum in eius apotheca et domo et hore prandij VII et de nocte esse et redire debeat in domo mea sine ulla conditione. Ad hec autem ego suprascriptus papas sum contentus. Si igitur contra hec aliquibus mensibus ire temptaverit, tunc emendari debeat cum suis successoribus et heredibus. Pro pena autem libre quinque, contractu firmo semper manente. Signum subscriptorum qui hec rogaverunt fieri ...», 30/10/1453, Cattapan, Nuovi documenti κτλ., 44, αρ. 7· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης τοῦ ποτὲ κυρ-Γεώργι, ἀπὸ τὸ χωρίον Ροδαιᾶ, ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφία, νὰ ᾿ναι δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο), ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἕως χρόνους ὀκτῶ πρώτους ἐρχόμενους, εἰς ὅ,τι τὴν ὀρήσης ὅπου νὰ δύνασαι, καλῇ, ἐπιστεμένη, ἀπιβούλευτη καὶ ἄκλευτη ὑπὲρ τῶν παραδομένων τῆς πραγμάτων νὰ ᾿μεθαν ἀπιλογιτ(οί) σου καὶ ἐσὺ νὰ τὴν ταγοποτίζεις καὶ ἐνδύνεις καὶ καλικόνεις αὐτὴν κατὰ τὴν κοτεντζιόν τῆς. Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νὰ τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἢ προέρεσι<ς> σου, νὰ τήνε πανδρεύεις ὡσὰν παιδῇ τῆς ψυχῆς σοῦ καὶ ἀνὲν καὶ μισεύση νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις τίποτας καὶ νὰ ἐμπορῆς εἰς ἐσένα νὰ τήνε πέρνεις ἀπ' οπου ὑπάγη μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης διὰ νὰ σοῦ κάμνει σοστοὺς τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ. Καὶ πάλιν ἀνὲν καὶ γενῇ τοῦ κακοῦ νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις οὔδε πολὺ, οὔδε ὀλίγον. Καὶ πάλιν δουλεύγοντ(ά) σου καλᾶ καὶ τιμιτικᾶ τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ καὶ ἐσὺ δὲν τῆς ἤθελες δώση, νὰ τήνε πανδρεύσης, τότε νὰ ἐμπορῇ αὐτὴ νὰ σκοδέρνει ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου ὑπέρπυρα ἑκατὸν διὰ τοῦ γαστάλδω ...», 2/3/1549, Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α', αρ. 228· 1/9/1630, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 85 (σε περίληψη)· 14/4/1640, Αντρέας Καλλέργης, αρ. 164 (σε περίληψη)· 31/1/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 292 (σε περίληψη).

98. Πρβλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 70-73.

ας, αφού αποτελούν το σημείο σύγκλισης περισσότερων συνισταμένων. Αναμφίβολα τα δικαιοῦκά πρότυπα των βενετών αποίκων, η βυζαντινή νομική παράδοση των ντόπιων πληθυσμών του νησιού, αλλά και οι ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις στο μακρό χρονικό διάστημα της βενετικής κυριαρχίας, αποτέλεσαν κάποιους από τους παράγοντες επηρεασμού. Βέβαια ο συγκεκριμένος κύκλος προσώπων απαρτίζεται αναγκαστικά από υποομάδες με διαφορετική ένταση στη σύνδεσή τους με την οικογένεια αναφοράς. Με πιο χαλαρούς δεσμούς φαίνεται να συνδέονται με αυτήν τα ψυχοπαίδια, ενώ ισχυρότεροι αναδεικνύονται κατά κανόνα οι δεσμοί με τα υιοθετημένα παιδιά και τα αναθρεπτά. Φυσικά εκτός από την υιοθεσία, δεσμό νομικά κατοχυρωμένο με καθορισμένα έννομα αποτελέσματα, οι άλλες δύο κατηγορίες ανάγονται περισσότερο στη σφαίρα του εθιμικού δικαίου. Ίσως μάλιστα αυτός ο άτυπος χαρακτήρας τους να συνέτεινε στην ευρύτερη διάδοσή τους και στη σταδιακή επικάλυψη της υιοθεσίας, δεσμού ούτως ή άλλως με περιορισμένη εφαρμογή στη βενετική νομική πραγματικότητα.

SUMMARY

I. CHATZAKIS: *Children adopted and «anathrepta». The legal institution and its practical application in the society of Venetian Crete*

Adoption constitutes a practice not particularly widespread in the Venetian world. It concerns actually almost exclusively the engagement of children belonging in particular groups, such as for example the abandoned children. This tendency naturally also influenced decisively the regions conquered by the Republic of Saint Mark. In Crete, the testimonies from published notarial and administrative material of acts of adoption are minimal. On the contrary a substantially widespread use is noted of a parallel, informal institution, that of “anathrepta” children, which however did not produce legal effects. Moreover the social standing, the status, but also the attitude of the adopting family against these children varies and it appears to be influenced from a plurality of factors. The social and economic situation of the family or the bonds of kinship of the children with the adopting parents constitute data that give rise to large internal divergences. The notarial documents and particularly the wills constitute valuable guides in this effort of interpretation of behaviours. In a lot of cases the adopting parents seem to practise powers onto their “anathrepta” children that are similar to those of real parents, agreeing in their nuptial agreements, giving them a dowry and rendering them their heirs. In other cases, especially when the family core also includes legal children, the “anathrepta” children are limited to the granting of mere bequest. It is worth noting that in a third level another category of children, that of foster-children (psychopaidia) is also included in the Cretan family, such children enjoying a yet more relaxed institutional framework of incorporation, thereby being found at an intermediary situation between “anathrepta” children and servants.